

САЧУВАНИ ЛИК БЕОГРАДА НА ФОТОГРАФИЈАМА А. ЈОВАНОВИЋА, И. ГРОМАНА И М. ЈОВАНОВИЋА

Фотографија има прворазредни значај за документовање изгледа града у прошлости. Уметничке представе насеља такође могу имати сличан значај, али оне су увек и индивидуални одраз уметника, тако да поједини елементи могу бити идеализовани, што код фотографије није случај. За реконструкцију данас несталих делова града у одређеном периоду, за који постоји фотографски докуменат можемо бити апсолутно сигурни у тачност података. Ако фотографије нема, прибећи ћемо другим документима: уметничким представама града и појединих његових делова, писаним сведочанствима савременика, плановима града са учртаним или обележеним грађевинама и улицама итд.¹

На овоме месту желели бисмо да покажемо у којој се мери лик Београда из XIX века, данас углавном нестало, сачувао на овим прворазредним документима, уједно најстаријим фотографијама на којима је лик града забележен.

Фотографска уметност није дугога века. Реч фотографија, која означава добијање трајне слике деловањем светлости на одређену површину осетљиву на светлост, први пут је употребљена 1839. г., дакле пре нешто мање од 130 година. Назив је први употребио Ј. Хершел (Herschel).² Мрачну комору познавали су још стари Грци, а први њен опис са потребним цртежима дао је око 1500. г. Леонардо да Винчи. Са хемијским поступком за добијање трајне слике, међутим, ишло је теже. Први пут је Н. Ниепс (Niépce) 1816. г. успео да помоћу мрачне коморе фиксира слику у негативу на сребра-хлорату.³ Први поступак за практично добијање фотографије остварио је 1837. г. Луј Дагер, па се овај и назива по њему дагеротипијом. Овде се хемијским процесом добијао директно позитив. В. Талбот је 1840. г. открио свој проналазак израде негатива на папиру, помоћу кога се мог-

ло добити безброј позитива. Његов поступак назван је талботипијом.⁴

У југословенским земљама фотографија се појавила врло брзо после њене појаве у свету. У Загребу је већ 1840. г. први хрватски фотограф Новаковић снимао панораме Загреба Дагеровим поступком.⁵ Међу Србима XIX века први се за фотографију заинтересовао познати сликар и литограф Анастас Јовановић. Живећи у Бечу он је већ 1846. г. набавио фотокамеру, којом је израђивао талботипије.⁶ Јовановић је први у Бечу израдио стереоскопске снимке предела 1854. г.⁷ Када је после Светоандрејске скупштине 1858. г. прешао у Београд и нешто касније постао управитељ двора кнеза Михаила, Анастас Јовановић је пренео и свој фотографски прибор и наставио да се бави фотографијом.

Према сведочанству Бранислава Нушића⁸ у Београду се већ 1844. г. појавио први „дагеротиписта“ Јосиф Капилери „који обитава у кафани Дунавовића до Варош-капије“. Године 1850. отворена је у Београду прва фотографска радња А. Дајча, који објављује да је то „фотографија или нов начин зраком на артији ликове портретирати“.

Фотографија је у својим почетним годинама веома много цењена, па су се портрети чували у скупоценим кожним корицама. Они који су се њоме бавили такође су уважавани. Прошло је седамнаест година од отварања прве фотографске радње у Београду, када се у „Србским новинама“, које су излазиле на малом броју страница и доносиле само најважније вести, појавила 1867. г. вест: „Поуздано смо извештени да ће доћи у Београд сад по овој недељи један од првих фотографа из Беча да Његову Светлост фотографише. Љубитељима те вештине јављамо да ће се и они моћи ако би хтели код овог вештака фотографисати, а стан ће му бити у глас-павиљону г. Стоја-

новића фотографа спрам саборне цркве“.⁹ А недељу дана касније друга вест: „Дошао је онај фотограф из Беча, о ком смо пре неки дан јавили и да ће по недељи отићи натраг. Њему је име „Доктор Ханд“. Наплаћивање за 12 портрета 8 фор. Ко би дакле желио да га г. др. Ханд фотографише нека се што пре пријави г. Стојановићу код старог здања.“¹⁰

Ове две вести занимљиве су и због тога што нас обавештавају где је била радња фотографа Стојановића и колика се цена наплаћивала за фотографије.

Први фотографи у Београду бавили су се дуже времена само фотографијом портрета.

Први фотограф који је изашао на београдске улице и оставио прва сведочанства о њима и њиховим зградама био је Анастас Јовановић. Ни његове фотографије нису бројне, али су драгоцене за документацију периода између шездесетих и седамдесетих година прошлога века.

Друга, нешто млађа група фотографија, потиче из 1876. г. Ову збирку направио је руски ратни фоторепортер И. В. Громан, који је дошао у Београд за време српско-турског рата 1876. г. Трећу збирку фотографија Београда XIX века оставио је познати београдски фотограф Милан Јовановић, који се за Београд и његове улице заинтересовао око 1895. г.

Међу осталим сачуваним фотографијама Београда, за које се са сигурношћу може тврдити да потичу из XIX века, наилазимо неколико чији су аутори познати: А. Н. Стојановић, Ђ. Краљевачки, В. Даниловић, Кениг и Лекић. Они су се свакако бавили фотографисањем Београђана, али је сваки од њих оставио по једну фотографију

Београда са печатом фирме на полеђини. Једну фотографију Београда снимила је 1888. г. и једна фирма из Париза.

БЕОГРАД 1865.—1870. г. НА ФОТОГРАФИЈАМА АНАСТАСА ЈОВАНОВИЋА

Биографија Анастаса Јовановића данас је добро позната, па чак и детаљно обрађена¹¹, уз Аутобиографију која је сачувана.¹²

Родио се у Бугарској у месту Враца 1817. г. У Београд је дошао 1826. г., где је живео под тешким материјалним условима до 1832. г., када је постао словоливац у Државној штампарији. Овде је откривен његов цртачки таленат, па га је 1838. г. кнез Милош послао у Беч да учи дрворез и бакро-рез. Тамо се Јовановић уписао на Ликовну академију, коју је морао напустити по паду Обреновића, због обуставе стипендије, па се почео бавити литографијом. Он је први и врло познати наш литограф XIX века. Рано се заинтересовао за фотографију, која му је служила као основ за израду литографија. У емиграцији у Бечу остао је све до 1858. г., до повратка Обреновића у Србију. У времену од 1850—52. г. издао је четири свеске са по четири литографије „Споменици српскога народа“, којима је у духу романтизма онога времена желео да популарише народну прошлост и његове заслужне људе. Јовановић се поред литографије и фотографије бавио и сликарством. Сачуван је извештан број његових цртежа и акварела, на основу којих се може закључити да је Анастас Јовановић један од најбољих цртача и један од наших првих акварелиста XIX века. Пошто је пре-

Сл. 1. — Пашин конак у Горњем граду београдске тврђаве (А. Јовановић, 1)

Fig. 1. — Résidence du Pacha dans la Haute Ville de la Forteresse (A. Jovanović, 1)

Сл. 2. — Цамија султана Махмуда и Финансијска дирекција у Горњем граду београдске тврђаве (А. Јовановић, 2)

Fig. 2. — La mosquée du sultan Mahmoud et la Direction des finances dans la Ville Haute de la forteresse de Belgrade (A. Jovanović 2)

шао у Београд 1858. г. и преузео дужност „Управитеља Двора Књажеског“, Јовановић је углавном престао да се бави литографијом. У своме слободном времену тада се више посветио фотографији, чији је развој пратио преко стручне литературе. Из времена друге владе кнеза Михаила потичу његове прве фотографије Београда, београдских улица и личности. После смрти кнеза Михаила 1868. г. Јовановић је напустио службу дворуправитеља и све до смрти 1899. г. живео повучено у својој кући у Београду, настављајући, између осталог, и да се бави фотографијом.¹¹

Група фотографија Београда које је снимио Анастас Јовановић, сачуваних у Музеју града Београда, није велика. Садржи укупно 24 фотографије. За 14 фотографија сигурност у ауторство је апсолутна, јер су набављене од наследника А. Јовановића, док осталих 10 воде порекло из четири различита извора, тј. припадале су раније разним личностима.

Првих 14 поменутих фотографија нису истих димензија нити обраде. Две од њих су величине 20×13 cm, једна 16×16 cm, док су осталих 11 фотографија мање, са највећом димензијом од 9 cm. Од ових 11 фотографија 9 их је приближно квадратног формата. Остале две су димензије 6×9 cm.

На основу овога закључујемо да Анастас Јовановић није имао један тип фотографије по коме га можемо познати. Приближно квадратне фотографије су стереоскопски снимци којима се Јовановић бавио још у Бечу.

Сл. 3. — Панорама Београда на којој се види Карађорђевића башта, Старо здање и Саборна црква (А. Јовановић, 12)

Fig. 3. — Vue générale de Belgrade avec le jardin des Karageorgevitch, l'Ancienne Cour et l'Eglise principale (A. Jovanović, 12)

Да је и осталих 10 фотографија снимио Анастас Јовановић, имамо извесне доказе. То је пре свега период из кога потичу, затим њихова тематика и, најзад, сам формат. Свих 10 фотографија су из периода око 1865. г., све мотиви из Београдске тврђаве и панораме Београда. На свима овим фотографијама са тврђаве налази се турска војска, што значи да су снимљене 1867. г. или нешто раније. Пошто из аутентичних фотографија А. Јовановића знамо да је снимио на тврђави, то сматрамо да су и све остале фотографије са тврђаве његове, јер је вероватно само он као управник двора добио дозволу да сними тврђаву. Што се тиче панорама, једна је истог формата, истог квалитета и из истог извора одакле су и оне са турском војском на тврђави, тако да је свакако из истог времена. Друга је нешто већих димензија, али једнака са двема откупљеним од Јовановићевих наследника. Трећа је идентична са једном фотографијом у Војном музеју у Београду, на чијој је полеђини исписано: Из збирке А. Јовановића. Остале панораме су међусобно једнаког формата, све снимљене са Капетан-Мишиног здања, што значи после 1863. г. На једној од њих налазимо непобитан доказ да су снимљене пре 1869. г., јер се види да у Кнез Михаиловој улици још није почела регулација. Доказ о ауторству панорама налазимо и у томе што се већина од њих до данас сачувала и у бившем дворцу Обреновића код Смедерева, јер је Јовановић свакако поклањао своје фотографије кнезу Михаилу.

Све фотографије за које смо утврдили да припадају Анастасу Јовановићу можемо према теми поделити у четири групе: 1) Мотиви са београдске тврђаве; 2) Панораме; 3) Појединачне грађевине и групе грађевина; 4) Околина Београда.

Мотиви са Београдске тврђаве

У овој групи има десет фотографија.

1) Пашин конак (Мухафизов конак) у Горњем граду (сл. 1), зграда еклектичне архитектуре са приземљем и спратом. Изгледа да је у једном њеном делу био харем, јер од средине фасадног зида зграде полази висока зидана ограда, иза које је харемско двориште.¹³ Пред зградом свира турска војна музика. Плато Горњег града је раван, али није поплочан. (Ур. 6321; 17 × 10,5; 1867. г.)¹⁴

2) Цамија Султана Махмуда у Горњем граду (сл. 2), доста велика грађевина еклектичне архитектуре, квадратне основе, са приземљем и два спрата. Уз цами-

ју је минаре. Десно је једноставна зграда са приземљем и спратом, у којој се налазила турска Финансијска дирекција.¹⁵ На платоу је постројена турска војска и војна музика. (Ур. 6382; 17,2 × 10,3; 1867. г.)¹⁵

3) Део Горњег града са Сахат-кулум, турском Финансијском дирекцијом, градским бедемима на које су постављени топови и делом цамије султана Махмуда лево. На платоу је постројена турска војска. (Ур. 6383; 16,8 × 10,8; 1867. г.)

4) Група од двадесет униформисаних Турака, чије униформе и знаци нису једнаки. У позадини су приземне зграде. Пошто је из истог извора као прве две, а на фотографији су Турци, претпостављамо да су зграде на простору тврђаве, али се не може утврдити да ли је у питању Горњи или Доњи град. (Ур. 6322; 17,2 × 10; 1867. г.)¹⁶

5) Доњи град са Хасан-пашиним цамијом, посматран са Горњег града, вероватно из истог времена када је снимано и у Горњем граду. У предњем плану је очувана цамија са минаретом. Зграда има приземље и спрат једноставне архитектуре на приближно квадратној основи. Иза цамије је аустријска касарна са приземљем и спратом, са хоризонталним венцима и пиластрима у другој боји и на једном делу са још једним дозиданим спратом. У даљини се види Небојша кула и Дунав. — Фотографија је набављена од Јовановићевих наследника, а њен негатив на стаклу налази се такође у Музеју града Београда. У једној копији фотографија је двострука, вероватно снимана за стереоскопију. (Ур. 6282; 6,5 × 7,5; 1867. г.)¹⁷

6) Доњи град са капијом Евгенија Савојског, посматран са Горњег града у исто време и са истог места као и претходна фотографија. Лево се види део касарне са претходног снимка. На средини су горњи делови и кров капије Евгенија Савојског. У даљини је Дунав и Ратно острво са спратном зградом квадратне основе. На реци је уз обалу неколико бродића са катаркама. (Ур. 6384; 6,5 × 6,5; 1867. г.)

7) Турски шатори у Београдској тврђави, поређани су правилно у две групе, карактеристичног купастог облика. У позадини је део бедема Горњег града, а десно део спратне зграде. (ФИ1 3701; 6,5 × 7,5; 1867. г.)¹⁸

8) Топови у тврђави са дугачком приземном зградом у позадини. Наследник Јовановића је на полеђини написао да је то прва спрска артиљерија у тврђави. (ФИ1 3698; 7,5 × 8,5; 1867. г.)¹⁹

9) Топови у тврђави, иста група са претходне фотографије, само друкчије снимљена, тако да се овде у позадини види само почетак приземне зграде. Лево је део зграде која на спрату има дрвену лођу. (ФИ1 3699; 7,5 × 9; 1867. г.)

10) Део бедема тврђаве порушен целом висином у ширини од око 3 m. На полеђини је Анастас Јовановић својом руком записао оловком: „Београдски град кад га је Књаз Михаило почео кварити.“ Испод срушеног дела је гомила рушевина. На бедему стоји двоје људи и виде се цеви двају топова. (ФИ1 3170; 6,5 × 8; после 1867. г.)

Панораме

У овој групи има 7 фотографија.

11) Панорама са Дефтердаровом џамијом посматрана са Капетан-Мишиног здања. У предњем плану је празан простор где је данас зграда Српске академије наука и уметности. Десно у даљини је Лутеранска црква, Дефтердарова џамија и део баште кнеза Александра Карађорђевића. — Објављена је у „Годишњаку града Београда“ V, као талботипија Анастаса Јо-

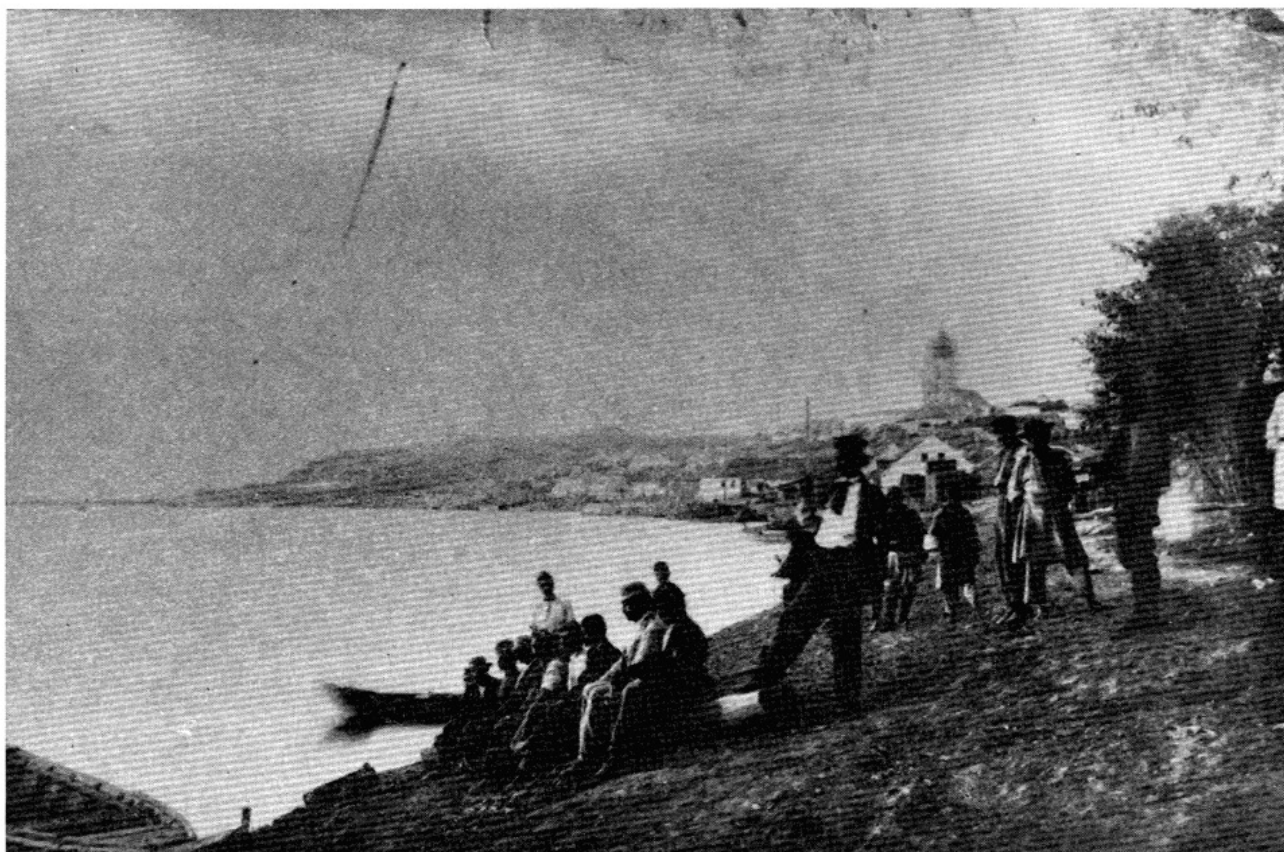
вановића. Иста фотографија само квадратна (7,5 × 7,5 cm) сачувана је у двору Обреновића код Смедерева. (Ур. 6305; 7,5 × 5,7; око 1865. г.)²⁰

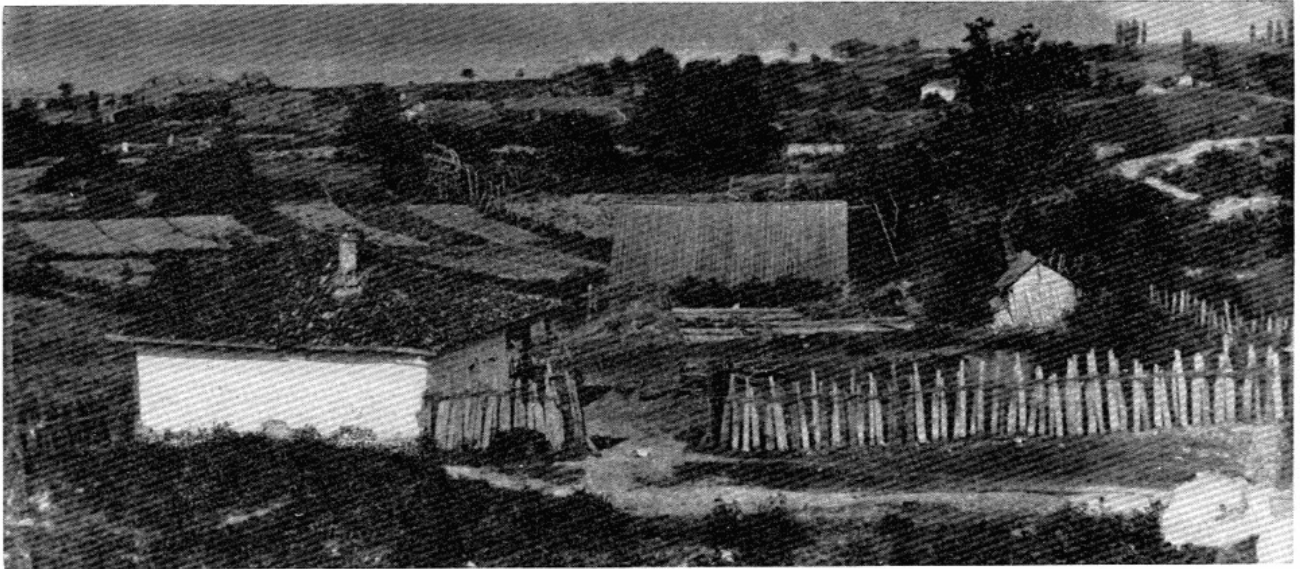
12) Панорама са Старим здањем (сл. 3), посматрана са Капетан-Мишиног здања, наставак претходне фотографије. У предњем плану је део крова Капетан-Мишиног здања, а лево Делијска чесма, која се налазила на углу баште кнеза Александра Карађорђевића, чији се травњаци и дрвеће овде виде. Десно је Кнез Михаилова, а лево Вука Караџића улица. Велика зграда у даљини је Старо здање, први београдски хотел „Код јелена“, саграђен 1842. г. Иза њега је торањ Саборне цркве. — И оваква фотографија, само квадратна (7,5 × 7,5) сачувана је у двору Обреновића код Смедерева. Снимљена је између 1863. и 1869. г., јер је Капетан-Мишино здање завршено, а регулација Кнез Михаилове улице није почела. (Ур. 3926; 7,5 × 5,7; око 1865. г.)²¹

13) Панорама са Кизлар-агином џамијом, посматрана са Капетан-Мишиног здања. У предњем плану је неууређени Студентски трг испресеца стазима. Види се Вишњићева улица, која се спушта

Сл. 4. — Панорама Београда са тврђавом и Саборном црквом (А. Јовановић, 15)

Fig. 4. — Vue de Belgrade avec la Forteresse et l'Eglise principale (A. Jovanović, 15)

Сл. 5. — Панорама периферије Београда (А. Јовановић, 17)

Fig. 5. — Vue générale de la périphérie de Beograd. (A. Jovanović, 17)

према Дунаву, а лево група дрвећа кроз које се назире приземна зграда, Српска полиција. Десно је приземна зграда Турска полиција, иза које се види Кизлар-агина џамија у потпуно очуваном стању, заједно

са минаретом. У даљини је дунавска падина са ниским зградама и Дунав. — Снимљена је свакако у исто време када и претходне две фотографије. (Ур. 6309; 7 × 5,5; око 1865. г.)²²

Сл. 6. — Улица 7. јула: Читалиште, Старо здање и Ичкова кућа (А. Јовановић, 21)

Fig. 6. — Rue 7 juillet: Salle de lecture, Ancienne Cour et maison de Ičko (A. Jovanović, 21)

14) Панорама са тврђавом, посматрана са Капетан-Мишиног здања. У предњем плану десно је неуређени део Студентског трга са ниским зградама. У даљини се види Горњи град тврђаве са следећим објектима: Пашин конак сасвим лево, затим Сахат-кула и џамија Махмуда султана десно у очуваном стању. — Иста фотографија сачувана је у двору Обреновића код Смедерева. (Ур. 6306; 19,5 × 11,7; око 1865. г.)²³

15) Панорама Београда (сл. 4), посматрана са десне обале Саве код данашњег Сајмишта. У предњем плану десно је група људи на неуређеном земљишту, а лево Сава са два привезана чамца. У даљини је панорама Београда са торњем Саборне цркве у скелама, који се вероватно поправљао после оштећења за време бомбардовања 1862. г. (Ур. 6320; 17,2 × 10,8; око 1863. г.)²⁴

16) Панорама са делом тврђаве, посматрана са неке зграде око Косанчићевог венца. У предњем плану су кровови кућа, а десно спрат издужене грађевине са низом прозора на неједнаким размацима. У даљини је тврђава са Сахат-кулом и џамијом Махмуда султана, којој недостаје минаре. Сасвим десно се види турска застава, која је морала остати на тврђави после 1867. г. (Ур. 6283; 6,5 × 7; око 1870. г.?)

17) Панорама периферије Београда (сл. 5) на обали Саве или Дунава. Виде се ниске зграде међу баштама, ливадама и дрвећем, лево долап, а у даљини река. — У старој инвентарској књизи Музеја града Београда стоји да је ово поглед према Вишњици. На полеђини исте фотографије у Војном музеју у Београду записано је: Из збирке А. Јовановића, Београд поред Саве. (Ур. 6456; 23, × 13,5; око 1865. г.)

Појединачне грађевине и групе грађевина

У овој групи има 4 фотографије.

18) Капетан-Мишино здање, главна фасада. Види се нова, тек завршена зграда богате, еклектичне архитектуре, са натписом који стоји и данас: „Миша Анастасијевић свом отечеству, 1863. г.“ Пројектант је арх. Јан Неволе. Део трга у предњем плану раван је али неуређен. Пред зградом је већа група људи. На врху је павиљон у стаклу са кога су снимане панораме Београда у XIX веку. (Ур. 6281; 18,3 × 12; око 1865. г.)²⁵

19) Доситејев лицеј, данас Музеј Вука и Доситеја, на углу Вишњићеве и Господар Јевремове улице. Види се горњи спрат фасаде према Вишњићевој улици и приземне зградице које заклањају приземље. На оцаку је родино гнездо са две роде. Зграда потиче из XVIII века. У предњем плану види се телеграфски стуб који уноси извесну забуну у датирање фотографије, јер по изгледу може бити и електрични. Међутим на основу сведочанстава са других фотографија Београд није имао овакве електричне стубове. (Ур. 6285; 8,2 × 5,8; око 1865. г.)²⁶

20) Стари конак, бивша кућа Стојана Симића, која се налазила повучена према улици између бившег Старог и Новог двора. Саграђена је 1842. г. а срушена крајем 1903. г., пошто је у њој убијен Александар Обреновић. Види се фасада према улици и башта која је ишла до улице. Лево у даљини је кров приземне зграде која се налазила на месту данашњег Старог двора у улици Маршала Тита. — Фотографија је двострука, вероватно рађена за стереоскопију, али други снимак није цео. (Ур. 6286; 8 × 8; око 1865. г.)

21) Група зграда у Улици 7 јула (сл. 6). Снимак је направљен са угла Кнеза Симе Марковића улице према Кнез Михаиловој. Лево се види део ограде око порте Саборне цркве и зграда Читалишта, која има високо приземље са скромним кла-

сичним елементима на фасади. Испред Читалишта на улици је чесма. Десно је Ичкова кућа у стилу српско-балканске архитектуре, а у средини Старо здање, први београдски хотел, саграђен 1842. г., који има високо приземље и два спрата са класичним елементима на фасади. — У Музеју града Београда постоји и негатив — талботипија — за ову фотографију, набављен од Јовановићевих наследника. (Ур. 313; 16 × 16,6; око 1865. г.)²⁷

Околна Београда

У овој групи су 3 фотографије.

22) Топчидерска економија са приземним зградама. Виде се краве и кола. — Опис фотографије добијен је од Јовановићевих наследника. (Ур. 6237; 8,5 × 9,3; око 1865. г.)

23) Топчидерска економија, дрвкчији снимак од претходног. (Ур. 6236; 6,5 × 8,8; око 1865. г.)

24) Раковица. Види се пољана са два човека у ношњи, дрвеће и брдо у даљини. — Опис фотографије добијен од Јовановићевих наследника (Ур. 6234; 20,7 × 13; око 1865. г.)

На основу овога прегледа видимо да се лик Београда из времена од око 1865. до 1870. г. сачувао на фотографијама у појединим деловима у довољној мери — да омогућује његову реконструкцију. За поједине делове тврђаве на овим фотографијама има довољно података чак и у детаљу. У снимцима панорама сачуван је углавном изглед савског краја Београда, који ограда 1865. г.)

Студентског трга према Дунаву, између улица 7. јула и Капетан-Мишине. Део у правцу „шанца“ није сниман са Капетан-Мишиног здања, или се те фотографије нису сачувале. Важно је такође што данас имамо и једну фотографију са изгледом периферије града тога времена. Драгоцен је снимак на коме се види група зграда у улици 7. јула код Саборне цркве. Штета је што су остала само три снимка појединачних зграда тога времена, углавном грађевина које су играле важну улогу у томе раздобљу.

БЕОГРАД 1876. ГОДИНЕ НА ФОТОГРАФИЈАМА И. В. ГРОМАНА

О И. В. Громану (Громанн) за сада се веома мало зна. Познато је једино, на основу самих сачуваних фотографија, да је био руски војни фотограф, ратни репортер

који је у Београду дошао са руским добровољцима за време српско-турског рата 1876. г. Ни у великој Совјетској енциклопедији из 1952. г. у 51 тому нема података о Громану, али би се пажљивијим истраживањем у Совјетском савезу вероватно могли о њему прикупити ближи подаци.

Збирка његових фотографија обухвата осим Београда и друга места у Србији везана за рат 1876. г. Овде ћемо говорити само о фотографијама на којима је снимљен Београд. Снимци из унутрашњости неких београдских зграда неће бити приказани, јер не одговарају теми.

Судећи према опреми фотографија, отштампаном наслову који свака има на картону на који је лепљена, изгледа да су овакве збирке фотографија биле у продаји или да су тако као збирке поклањане појединим истакнутим личностима. На средини картона, на коме је исцртан и изван оквир, испод фотографије стоји натпис великим писаним словима: Виды Србији, лево од њега ситније: рус. фот., а десно: И. В. Громанъ.

Музеј града Београда додао је ове фотографије из два различита извора, али дупликата нема. Осим збирке у Музеју града Београда, постоје у Београду за сада познате још две збирке Громанових фотографија. Једна се налази у библиотеци листа „Борба“, на стандардном картону са истим натписом као и у Музеју. Ова је, међутим, опремљена у виду албума са кожним корицама. Друга збирка је у Војном музеју у Београду и потиче из бившег Ратног архива Главног генералштаба. Већина ових фотографија налепљена је на оригиналан картон са именом Громана, али је картон свуда околно обрезао у ширини од око 5 см. Само 4 фотографије нису на оригиналном картону, али оне претстављају привремене болнице, што значи да датирају из 1876. г. и да припадају Громану, који је једини снимао болнице.

Међу фотографијама у обема овим збиркама нема свих којима располаже Музеј града Београда, али се овде налазе и неке којих у Музеју нема. Музеј града Београда има укупно 24 оригиналне фотографије Громана на којима је претстављен спољни изглед Београда, а нема 3 фотографије из збирке у „Борби“ и 17 фотографија из збирке у Војном музеју. Међу оригиналима ван Музеја града Београда које Музеј нема, само је један који се налази и у „Борби“ и у Војном музеју.

Ове фотографије — оригинали — могле су да се датују и ауторизују две фотографије у Музеју града Београда. Наиме, Музеј је имао стару фотографију Конака

кнегиње Јљубице, која је судећи по очуваној улазној капији и калдрми пред зградом, очигледно потицала из XIX века. И у збирци „Борбе“ и у Војном музеју иста оваква фотографија је на оригиналном Громановом картону. Исти је случај и са једном фотокопијом Капетан-Мишиног здања у Музеју града, која се приближно могла датирати према изгледу трга пред зградом и која је по своме стилу одговарала фотографијама Громана.

Занимљива је такође у Музеју града Београда једна збирка фотокопија Громанових фотографија, величине 18 × 13 см, откупљена од једног човека, укупно 10 на броју. Међу њима је само једна које нема међу до сада познатим оригиналима. У музеју града Београда постоје оригинали за 7 фотокопија, а у Војном музеју још за две.

Пошто знамо да је Громан као ратни репортер снимао привремене болнице у Београду и околини, може се још за 5 оригиналних фотографија у Музеју града Београда констатовати да су Громанове, јер су теме спољашњи и унутрашњи изгледи болница.

Осим тога, фотокопије Громанових фотографија постоје и у Историјском архиву Београда. Ове фотокопије Архив је добио директно из Совјетског савеза. Има их укупно 19, а примљене су у замену за изванстан материјал који је Архив послао Централном државном историјском архиву СССР у Москви. Уз фотографије Архив је добио и списак легенди, али се у њима не помиње ни Громан ни 1876. г. Међу овим фотокопијама само су две чији оригинали не постоје у Београду.

Сабирајући све ове податке можемо констатовати да је до данас познат укупно 51 снимак Београда, његових зграда и улица и његове околине које је израдио И. В. Громан. Међутим, знајући да је у то време Београд имао још значајних грађевина, значајнијих од многих снимљених Громановом камером (Народно позориште, Варошка болница у улици Џорџа Вашингтона и др.), можемо закључити да ова 51 фотографија није све што је Громан снимео у Београду. Надамо се да ће се даљим истраживањима пронаћи и остале.

Занимљиво је овде поменути Прву изложбу фотографија Београдског фото-клуба из 1929. г.²⁸, на којој су међу осталим фотографијама из целе наше земље биле изложене и фотокопије неких Громанових фотографија. Оне су на изложби имале своје пандане у фотографијама др Александра Костића, снимљеним са истог места као и Громанове. Није било назначено да је Громан аутор ових фотографија, али је

Сл. 7. — Панорама Београда са хотелом „Македонија“ (И. Громан, 5)

Fig. 7. — Vue générale de Beograd, avec l'hôtel «Makedonija» (I. Groman, 5)

речено да су из 1876. г. Лист „Политика“ од 5. и 7. септембра 1929. г. објавила је по једну Громанову фотографију, а у пропратном тексту стоји да ове фотографије „дају каткада утисак нечега болног и пролазног и

треба напоменути да су се и у многим појединачним грађевинама које је Громан снимиио налазиле привремене болнице.

Панораме

У овој групи је 5 фотографија.

1) Панорама Београда посматрана са простора у близини данашњег Сајмишта. У даљини се види много зграда које се не могу препознати. У предњем плану је дрво без лишћа и неуређени терен. (Ур. 6460, фотокопија са оригинала у Војном музеју, 24 × 18, 1876. г.)

Сл. 8. — Хотел „Српска круна“ у Кнез Михаиловој улици (И. Громан, 8)

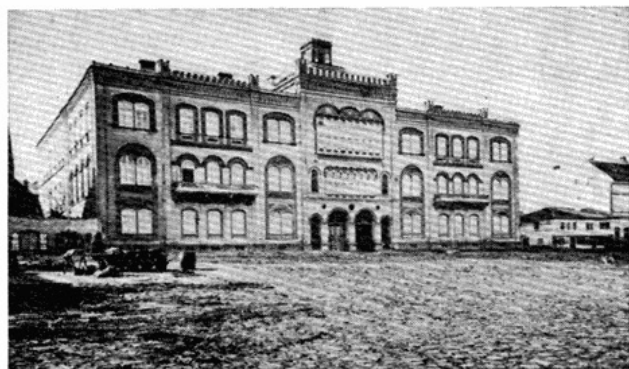
Fig. 8. — Hôtel «Couronne Serbe» dans la rue Prince Michel (I. Groman 8)

сећају на нешто што се тешко заборавља, али се ипак заборавља“.

Све Громанове фотографије Београда према теми можемо поделити у 5 група: 1) Панораме; 2) Појединачни грађевински објекти; 3) Разни детаљи из Београда; 4) Привремене болнице; 5) Околина Београда. Овде

Сл. 9. — Капетан-Мишино здање на Студентском тргу (И. Громан, 11)

Fig. 9. — Immeuble du Capitaine-Miša, place des Etudiants (I. Groman, 11)

2) Панорама Београда посматрана са истога места као и претходна, само што је овде у предњем плану лево група врба поред баре, а десно гомила сандука. (Ур. 6461, фотокопија са оригинала у Војном музеју, 24 × 18, 1876. г.)

3) Изглед Београда са Саве (Фотокопија у Историјском архиву Београда, није виђена јер није на месту, 24 × 18, 1876. г.)

4) Панорама са тврђавом посматрана са Капетан-Мишиног здања, исти поглед као код Анастаса Јовановића, само са променама после десет година. Оне се уочавају на низу зграда према Студентском тргу²⁹ десно. На тврђави су исти објекти као и код А. Јовановића: Пашин конак, Сахат-кула и џамија султана Махмуда. Ово је доказ да је џамија срушена тек после добијања потпуне независности 1878. г. (Ур. 3751; оригинал на оригиналном картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³⁰

5) Панорама са хотелом „Македонија“ (сл. 7), посматрана са Капетан-Мишиног здања. Хотел „Македонија“ је десно доле, а лево део неуређеног Студентског трга. Фотографија представља изванредан докуменат о извршењу регулације на дунавској падини. Виде се правилни, правоугаони још неизграђени блокови између правих улица оградањени новом дрвеном оградом. Сасвим десно је Бајрам-бегова џамија, која се налазила иза зграде Народних позоришта, на углу улица Браће Југовића и Доситејева. У овој џамији налазила се до увођења електричног осветљења 1893. г. позоришна гасна централа. Ова фотографија доказује да је Бајрам-бегова или Кара-џамија била у потпуно очуваном стању до 1876 г. (Ур. 3752; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³¹

Појединачни грађевински објекти

У овој групи фотографије су сређене по намени објеката, а има их 23 комада.

6) Старо Министарство финансија у Адмирала Гепрата улици, између Кнеза Милоша и Немањине улице Сазидано је 1838. г. првобитно за двор кнеза Милоша, али је одмах употребљено за Министарство. На слици је фасада према улици са младим дрворедом која данас не постоји, а била је продужетак данашње Добрињске улице. Зграда има приземље и спрат, а архитектонски детаљи су класични и скромни. Има велики број димњака срушена је у другом светском рату. (Ур. 557; фотокопија 18 × 13; ориг. у Војном музеју; 1876. г.)

7) Народни совјет у Улици Народног фронта, саграђен 1836. г. Зграда је приземна, у неокласичном стилу, са улазом из дворишта. Улица је тада имала турску калдрму и дрворед јабланова са обе стране коловоза. У опису ове зграде у Историјском архиву Београда (скраћено: ИАБ) назначено је да је ту била смештена руска болница. (Ур. 3769; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³²

8) Хотел „Српска круна“ (сл. 8; у Кнез Михаиловој улици бр. 56, саграђен 1870. г. На фотографији су фасаде према Кнез Михаиловој улици и према Калемегдану. На згради је натпис: Гостионица код „Србске круне“. Хотел има приземље и спрат у еклектичној архитектури. У згради се данас налази Народна библиотека. Париска улица је без икакве калдрме, а дрворед је сасвим млад и без лишћа, што би могло значити да су све ове фотографије снимљене у јесен 1876. г., јер је рат почео у лето. (Ур. 3756; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³³

9) Турски хан на Батал-џамији, како стоји записано на овој фотографији у Војном музеју. Види се велика, прилично дотрајала зграда са дрвеним елементима на фасади. (Војни музеј; инв. 52/21; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

10) Доситејев лицеј на углу Вишњићеве и Господар Јевремове улице. Зграда је из XVIII века, а у њој је 1808. г. отворена Југовићева Велика школа. Позната је под називом Доситејев лицеј, јер је Доситеј Обрадовић 1808. г. био управник свих школа у Србији. Данас је у згради Вуков и Доситејев музеј. Види се фасада према улици Господар Јевремовој, а десно висок зид и калкан приземне зграде према Вишњићевој, који заклањају приземље главне фасаде. На средини еркера под кровом је табла са натписом који се не може прочитати. (Ур. 556; фотокопија 18 × 13; 1876. г.)

11) Капетан-Мишино здање (сл. 9) на Студентском тргу бр. 1, саграђено 1863. г., у коме се данас налази Филолошки факултет. Види се фасада према Студентском тргу и део фасаде према хотелу „Империјал“ пошто није био дозидан нижи анекс на тој страни. Трг пред зградом је неуређен. У легенди за ову фотографију, коју је из СССР-а добио ИАБ, стоји да је у згради 1876. г. била смештена руска црква генерала Черњајева, руска болница Друштва црвеног крста и друге установе. (Ур. 5045; фотокопија 50 × 30; ориг. у „Борби“ и у Војном музеју; 1876. г.)³⁴

12) Виша женска школа у Улици Народног фронта, саграђена 1865. г.,

срушена 1930. г. Види се улична фасада у еклектичној архитектури. Зграда је приземна са лучно завршеним прозорима. Улица изгледа исто као и пред зградом Народног совјета. У згради је 1876. г. била руска болница, како је назначено у легенди у ИАБ. (Ур. 4038; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

13) Учитељска школа на углу Улице Народног фронта и Добрињске. Зграда није првобитно зидана за Учитељску школу. Сачувана је до данас. Грађена је према улици Народног фронта приземно. Архитектура је неокласична, а на слици се виде фасаде према Народног фронта улици и према Вознесенској цркви. (Ур. 5884; фотокопија 24 × 18; ориг. у „Борби“ 1876. г.)

14) Конак кнегиње Љубице (сл. 10) у Улици Кнеза Симе Марковића бр. 8 саграђен 1831. г. У згради је данас Завод за

Сл. 10. — Конак кнегиње Љубице у Улици кнеза Симе Марковића (И. Громан, 14)

Fig. 10. — Maison de la princesse Ljubica dans la rue Sima Marković (I. Groman, 14)

заштиту споменика културе СР Србије. Зграда је са приземљем и спратом у стилу српско-балканске архитектуре. Десно се види зидана улазна капија, које данас више нема. Капија има један отвор и две нише са обеју страна, а покривена је кровом са ћерамидом. (Ур. 6316; ориг. на обичном картону, 22 × 16,3; ориг. на ориг. картону у „Борби“ и у Војном музеју; 1876. г.)³⁵

15) Конак кнеза Милоша у Топчидеру, саграђен 1834. г. Данас се у згради налази Изложба српских устанака. Има приземље и спрат, а изграђена је у стилу српско-балканске архитектуре. Види се фасада према путу. Десно је познати платан који је тада био још млад. (Ур. 3773; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³⁶

16) Стари конак, кућа Стојана Симића, касније двор Карађорђевића и Обре-

Сл. 11. — Стара зграда на месту бившег Старог двора у Улици Маршала Тита (И. Громан, 19)

Fig. 11. — Vieil immeuble à la place de l'ancienne cour dans la rue Maréchal Tito (I. Groman, 19)

новића, у Улици Маршала Тита, између бившег Старог и Новог двора. Саграђена је 1842. г., а срушена 1903. г. Фасада према улици има приземље и спрат. Архитектура је еклектична и доста китњаста, са прозорима који се завршавају лучно. Пред зградом је башта и гвоздена ограда. Улица је поплочана турском калдрмом. (Ур. 3759; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³⁷

17) Дворишна фасада Старог конака која због терена у паду има само приземље. Зграда је на слици лево, у средини је капија према улици, а десно дрвеће. (Војни музеј; инв. 53/15; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³⁸

Сл. 12. — Вознесенска црква у Улици Адмирала Гедрата (И. Громан, 21)

Fig. 12. — Eglise de l'Ascension, rue Amiral Geprat (I. Groman, 21)

18) Башта пред Старим конаком. Лево се види део Конака, а преко зеленила стара зграда на месту бившег Новог двора, у којој су се налазила министарства спољних и унутрашњих послова. У башти се виде фењери, стаклене кугле, камена ваза, клупа и кућица за чувара. (Ур. 3760; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

19) Стара зграда на месту бившег Старог двора (сл. 11). на углу Улица Маршала Тита и Др Драгослава Јовановића. Зграда је приземна, у неокласичном стилу. Пред зградом се виде стражаре, а десно иза дрвећа зграда бившег Министарства спољних и унутрашњих послова. У легенди коју је ИАБ добио из СССР стоји: Мали дворац. Стан генерала Черњајева. (Ур. 4130; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

20) Црква у Топчидеру, саграђена 1834. г., сачувана до данас. Види се улазна фасада са звоником и јужна фасада. Лево је зграда са доксоматом у српско-балканском стилу. Око зграде је неуређен терен и млад дрворед. (Ур. 3774; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

21) Вознесенска црква (сл. 12) између Улица Адмирала Гепрата, Кнеза Милоша и Народног фронта. Улазна фасада према Гепратовој улици и северна виде се преко неуређеног терена. Око цркве је зидана ограда, а десно у предњем плану велико дрво. У легенди коју је ИАБ добио из СССР-а стоји: „Инвалидска црква и дуд под којим су скупштинари 1858. г. ископали шанац.“ Скупштинари су са Светоандрејске скупштине која је одржана у оближњој Великој пивари. (Ур. 3768; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

22) Лутеранска црква у Улици Вука Караџића бр. 7, саграђена 1860. г., срушена 1937. г. Десно се види ограда око њене баште, а лево полуразрушена дрвена ограда око празног плаца на коме је данас зграда Српске академије наука. У даљини се види задња фасада Капетан-Мишиног здања. (Ур. 3770; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)³⁹

23) Дефтердарова џамија (сл. 13) на углу Обилићевог венца и Улице Вука Караџића. Саграђена је вероватно у XVII веку, а срушена одмах после 1878. г. У предњем плану је минаре. Простор пред џамијом је неуређен, а у Улици Вука Караџића је турска калдрма. Лево се види део зграде са приземљем и спратом која и данас постоји. До џамије је Лутеранска црква. У даљини се види задња фасада Капетан-Мишиног здања. Ур. 3771; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴⁰

Сл. 13. — Дефтердарова џамија у Улици Вука Караџића (И. Громан, 23)

Fig. 13. — Mosqué de Defterdar, rue Vuk Karadžić (I. Groman, 25)

24) Шеих-Мустафино тулбе (сл. 14) на углу Вишњићеве и Браће Југовића улице, сачувано до наших дана. Тулбе је ограђено каменим зидом, па се види само тамбур и кров. Улица је поплочана турском калдрмом. (Ур. 3772; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

25) Теразијска чесма на Теразијама између данашњих хотела „Москва“ и „Балкан“, подигнута овде 1860. г., пренета у Топчидер 1911. г., где се и данас налази. Лево се види део зграде са приземљем и спратом на месту хотела „Москва“, а у продужетку на десно старе приземнице у Призренској улици. Десно је стари хотел „Балкан“. Улица је поплочана турском калдрмом и има засађено дрвеће. (Ур. 3758; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴¹

26) Делијска чесма на углу Кнез Михаилове и Вука Караџића улице. У ово-

Сл. 14. — Шеих-Мустафино тулбе у Вишњићевеј улици (И. Громан, 24)

Fig. 14. — Mausolée de Chéik-Mustapha, rue Višnjićeva (I. Groman, 24)

ме облику саграђена је, на месту старије, 1843. г., а срушена 1889. г. Некада је била на углу баште кнеза Александра Карађорђевића, али је после проширења улице остала на њеној средини, како је забележено и на овој фотографији. Види се Кнез Михаилова улица од Чика-Љубине према Калемегдану. Лево на углу је Панђелова кућа, а десно хотел „Русија“, обе зграде са приземљем и спратом у неокласичној архитектури, које са дозиданим спратовима постоје и данас. (Ур. 3757; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴²

27) Капија Евгенија Савојског у Доњем граду Београдске тврђаве, саграђена 1736. г., сачувана до данас. Саградили су је Аустријанци у барокном стилу. С обе стране капије продужава се зидана ограда, а сасвим десно види се део приземне зграде. У предњем плану је турска калдрма. (Ур. 5870; фотокопија 24 × 18; ориг. на ориг. картону у „Борби“; 1876. г.)

28) Дрвени павиљон у Топчидеру, који данас не постоји. Павиљон је правоугаоне основе, а има средњи затворени и застакљени део са тремом на све четири стране са дрвеним стубовима и дрвеном оградом. Кров је двоводни благог нагиба. Сви архитектонски детаљи украшени

су доста богатим дрворезом. Десно се види Топчидерска црква. (Ур. 3775; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴³

Разни детаљи из Београда

У овој групи је укупно 7 фотографија.

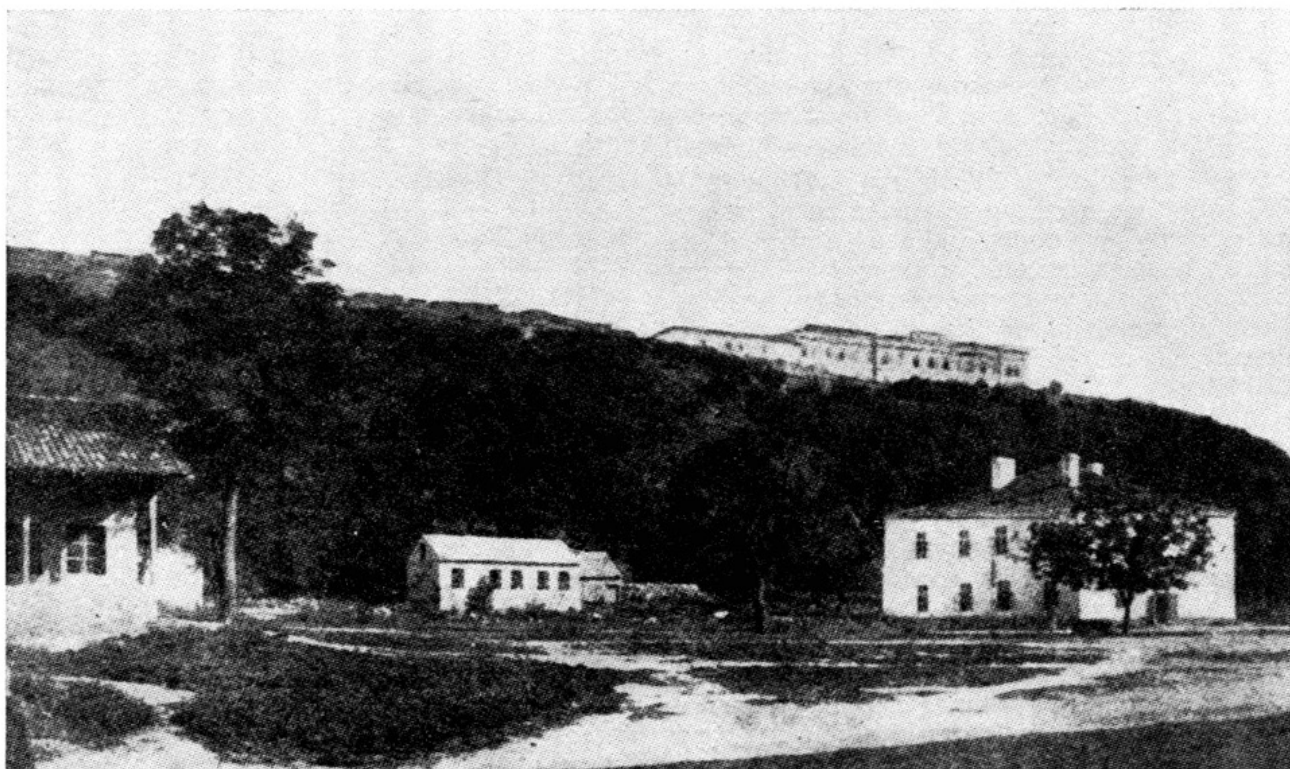
29) Доњи град тврђаве (сл. 15). У предњем плану је неуређени простор. Лево је приземна зграда са дрвеним тремом на стубовима, у средини приземна зграда са шупом, а десно зграда са приземљем и спратом. Види се Горњи град са Пашиним конаком. (Ур. 3763; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴⁴

30) Део тврђаве са неуређеним бедемима и две мале приземне куће од слабог материјала. По бедемима стоји и седи група од око 80 људи у униформама. Испод слике је натпис откуцан писаћом машином: „Орловска дружина — руски добровољци у Београдском граду“. (Ур. 3765; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

31) Горњи град са топовима, како стоји записано на фотографији у Војном музеју. У предњем плану су три топа, а иза њих две дрвене бараке, једна у продужетку друге. (Војни музеј; инв. 53/23; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

Сл. 15. — Доњи град београдске тврђаве и Пашин конак у Горњем граду (И. Громан, 29)

Fig. 15. — Ville Basse de la forteresse et la Résidence du Pacha dans la Ville Haute (I. Groman, 29)

32) Поглед према ушћу Саве у Дунав из горњег дела Париске улице. У предњем плану је некалдрмисана Париска улица, која се спушта низбрдо, а затим закреће лево према Карађорђевој. Према улици је дрвена ограда, а иза ње двориште и низ старих приземних зграда. У даљини се виде аустријски монитори и Земун. (Ур. 3766; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴⁵

33) Део Београда у савском крају (сл. 16). У предњем плану су дворишта и старе приземне куће. Зграда лево има трем са зиданим стубовима и сегментним луцима. На крову једне зграде вију се три заставе, од којих је једна Црвеног крста. Према овим заставама које се на исти начин појављују на једној Громановој фотографији, према дрвећу без лишћа и према формату и стилу фотографије, закључили смо да ју је снимио Громан. У даљини се види ушће Саве, Ратно острво и Земун. (Ур. 6458; ориг. без картона; 22 × 16,5; 1876. г.)

34) Развалине Бекиног харема на Варош-капији, како стоји откуцано писаћом машином испод фотографије и како је назначено у легенди коју је ИАБ добио из СССР-а. У предњем плану је неуређен терен, иза кога се целом дужином слике пружа порушени зид од камена и опеке, са опалим малтером и једним зазиданим вратима. Десно се види угао зграде, а лево остаци куле са нешто нагнутим зидовима. Према положају торња Саборне цркве, који се види преко порушеног зида, може се закључити да се Бекин харем налазио око угла Грачаничке и Цара Лазара улице. (Ур. 3764; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

35) Савска обала код Венеције, како стоји откуцано на писаћој машини испод фотографије. Лево је неуређена обала, гомила камења и зграда са приземљем и спратом, грађена опеком, немалтерисана. Десно се види Сава и део велике дереглије. (Ур. 3767; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)⁴⁶

Привремене болнице

У овој групи има 13 фотографија.

36) Болница Друштва Црвеног крста, како је назначено у легенди коју је ИАБ добио из СССР-а. Нисмо могли констатовати где се ова зграда налазила. То је приземна зграда дугачког лица, са улазном капијом на средини. Над капијом и прозорима су сегментни луци, а на врху крова

три заставе. Улица је некалдрмисана. (Ур. 6459; фотокопија са фотокопије у ИАБ 24 × 18; 1876. г.)

37) Двориште зграде са болничким колима. Идентитет зграде није установљен, јер се види само њен мали део. Зграда има ниско приземље и спрат, омалтерисана је и без икаквих украса. У дворишту се налазе двоја болничка кола, поред којих је група људи. (Ур. 6381; ориг. без картона; 19 × 12,8; 1876. г.)

38) Улаз и двориште зграде са болничким колима. Кола су под улазним луком, иза кога се види дворишна фасада неке велике зграде, вероватно Капетан-Мишиног здања. (Војни музеј; инв. 53/17; ориг. на ориг. картону; 22 × 16,3; 1876. г.)

39) Дрвени павиљон у Топчидеру (сл. 17, описан под 28) претворен у болницу. Пред павиљоном је група људи и једна болничарка. (Ур. 6319; ориг. без картона; 22,8 × 15,2; 1876. г.)

40) Привремена руска болница у Топчидеру у дрвеној бараци која по једној дужи страни према спољашњости има завесу. Виде се болничке постеле са рањеницима, болничарке и руски официри. (Ур. 6317; ориг. без картона; 19 × 12,3; 1876. г.)

41) Болничка барака у Топчидеру, саграђена на брзину од обичних дасака. (Војни музеј; инв. 53/20; ориг. на обичном картону; 22 × 16; 1876. г.)

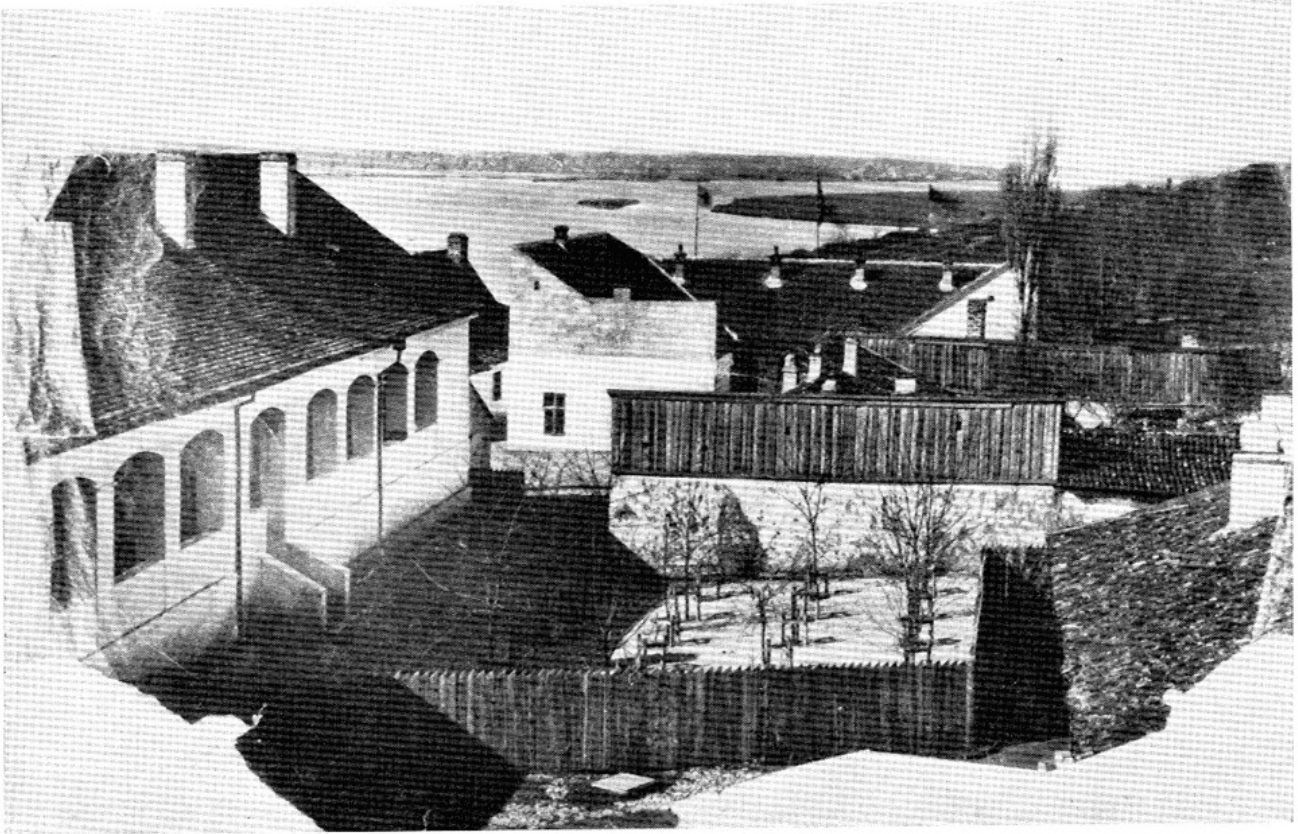
42) Барака са операционом салом на Вараچارу, како стоји записано на овој фотографији у Војном музеју. Барака је једноставна, али већих димензија, на пољани под дрвећем. (Војни музеј; инв. 54/8; ориг. на обичном картону; 22 × 16; 1876. г.)

43) Болничка барака у околини, саграђена на брзину од различитих дасака и летава. Налази се у шуми, а испред ње је група људи: рањеници, војници и болничарке. (Војни музеј; инв. 53/21; ориг. на обичном картону; 22 × 16; 1876. г.)

44) Болничка барака у околини са претходне фотографије, друкчије снимљена. У предњем плану је стаза која води према бараци. (Војни музеј; инв. 54/7; ориг. на обичном картону; 16 × 22; 1876. г.)

45) Обала Саве са шлепом у коме је енглеска ратна болница. На шлепу је енглеска застава, бараке за рањенике и група људи. У предњем плану је неуређена обала. (Ур. 6315; ориг. на обичном картону; 19,7 × 13; 1876. г.)⁴⁷

46) Двориште Вознесенске цркве. Десно је улаз у цркву, а право приземна града. У предњем плану на трави

Сл. 16. — Део Београда у савском крају (И. Громан, 33)

Fig. 16. — Un quartier de Belgrade, près de Sava (I. Groman, 33)

су провизорне постеље са рањеницима око којих су болничарке. Легенда за ову слику у Војном музеју гласи: Болница Женског друштва у порти Вознесенске цркве. (Ур. 565; фотокопија 18×13 ; ориг. у Војном музеју; $22 \times 16,3$; 1876. г.)

47) Двориште Капетан-Мишиног здања (сл. 18). Виде се две дворишне фасаде зграде, а у дворишту болничка кола. (Ур. 3753; ориг. на ориг. картону; $22 \times 16,3$; 1876. г.)

Околина

У овој групи има 4 фотографије.

48) Раковица, чије се мале сељачке куће виде на брду међу дрвећем. У предњем плану је пољана са групом људи. (Војни музеј; инв. 54/16; ориг. на ориг. картону; $22 \times 16,3$; 1876. г.)

49) Пут према манастиру Раковици, како је записано на овој фотографији у Војном музеју. Терен је под снегом, на средини је пут, а лево група дрвећа. (Војни музеј; инв. 54/17; ориг. на ориг. картону; $22 \times 16,3$; 1876. г.)

50) Сељачка кућа у околини, са помоћним зградама и групом дрвећа.

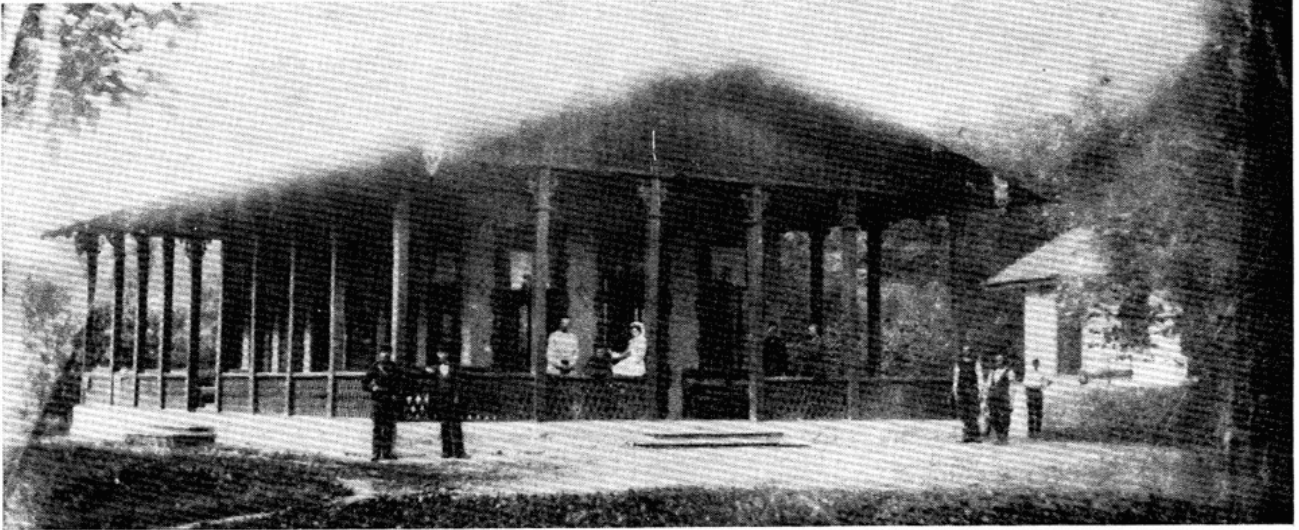
(Војни музеј; инв. 53/18; ориг. на ориг. картону; $22 \times 16,3$; 1876. г.)

51) Сељачка кућа и ђерам у околини. У предњем плану је сељак у ношњи и ђерам. У позадини је двориште са кућом покривеном сламом. (Војни музеј; инв. 54/12; ориг. на ориг. картону; $22 \times 16,3$; 1876. г.)

Из овога прегледа Громанових фотографија види се да је на њима лик Београда из 1876. г. у приличној мери сачуван. Док је код А. Јовановића, изузимајући околину Београда, само једна фотографија са мотивом Београда ван „шанца“, код Громана их је много више. Код Громана, међутим, мање је снимака са тврђаве, као и панорама Београда. Громан је зато снимио већи број појединачних зграда и других детаља Београда, који више није био опасан „шанцем“, већ се увелико ширио у правцу данашњег Трга Димитрија Туцовића.

Осим Капетан-Мишиног здања и Старог конака, овде видимо најстарије снимке многих грађевина подигнутих у XIX веку: Кнез Милошеве конаке, његове прве јавне грађевине, а затим и остале познате веће зграде које су представљале покушај да се Бео-

Сл. 17. — Дрвени павиљон у Топчидеру (И. Громан, 39)

Fig. 17. — Pavillon de bois à Topčider (I. Groman, 39)

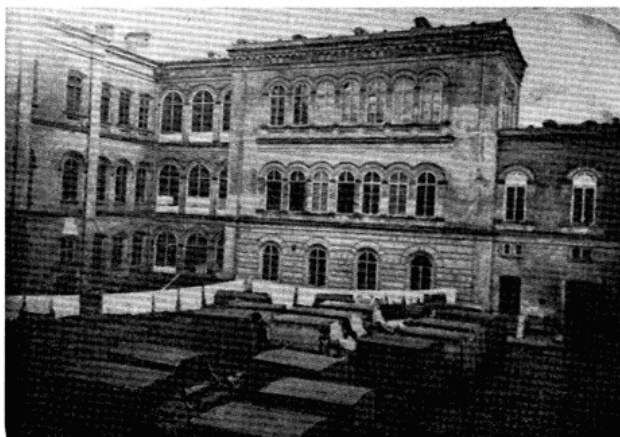
граду обезбеди нови лик европског града: нове школе, цркве, хотели и зграде у којима су боравили кнежеви. Код Громана су тако исто сачувани и последњи изгледи зграда из турских времена која су прошла. Драгоцени су такође и снимци који претстављају околину града. Овде морамо нагласити и значај ових фотографија за историју нашег војног санитета.

БЕОГРАД ОКО 1895. ГОДИНЕ НА ФОТОГРАФИЈАМА МИЛАНА ЈОВАНОВИЋА

Колико је нама познато, о фотографу Милану Јовановићу до сада није писано, и његова биографија није позната. Међутим, сматрамо, да Јовановић треба да заузме

Сл. 18. — Двориште Капетан-Мишиног здања (И. Громан, 47)

Fig. 18. Cour de l'immeuble du Capitaine-Miša (I. Groman, 47)

истакнуто место у историји наше фотографије. Квалитет његових сачуваних снимака обезбеђује му овај истакнути положај, а затим њихов уметнички ниво и, са нашег аспекта, документарна вредност одабраних мотива у збирци са београдских улица. Судаћи по његовим печатима који су се сачували на појединим фотографијама, Јовановић је од својих савременика цењен као добар мајстор, јер је био дворски фотограф и српског и црногорског двора.

Захваљујући љубазној предусретљивости Јовановићевих потомака, успели смо да прикупимо његове основне биографске податке.⁴⁸ Милан Јовановић је рођен 1863. г. у Вршцу, у породици фотографа Стевана Јовановића, који је поред Милана имао још седморо деце. Три године старији Миланов брат био је наш велики сликар Паја Јовановић, кога је отац као дечака послао у Беч да учи фотографски занат. Нешто касније Паја је у Бечу прихватио свога деветогодишњег брата, који је био завршио три разреда основне школе и кога је отац тако исто послао у Беч на занат. Добивши стипендију за сликарство, Паја Јовановић је помогао брату да у Бечу лакше савлада тајне фотографске уметности. Из Беча је Паја отишао у Минхен, а Милан у Париз, где је већ почело долазити до изражаја његово мајсторство.

Године 1888. отац је позвао Милана да дође у Београд и уз договор и помоћ осталих чланова породице отворио му у Београду атеље у једној од старих зграда на месту данашњег Дома штампе. Исте године Милан се оженио. Касније је Милан купио плац и сазидао кућу за атеље на Терезијама бр. 40. Имао је и своју приземну кућу

Сл. 19. — Београдска тврђава са Пашиним конаком (М. Јовановић, 2)

Fig. 19. — Forteresse de Belgrade, avec la Résidence du Pacha (М. Јовановић, 2)

у Скендербеговој улици бр. 29, где је становао и живео све до своје смрти, у дубокој старости, 1944. г.

Милан Јовановић се кретао у кругу београдске интелигенције и бојнице крајем XIX и почетком XX века. Кум му је био Бранислав Нушић, па је са њим проводио многе дане и вечери у друштву са онда познатим књижевницима, уметницима и глумцима. Иако је завршио само три разреда основне школе, био је културан човек, јер је много читао и имао богату библиотеку. Говорио је девет језика. Био је музикалан, а радо је посећивао позориште. Добро је цртао, јер је у оно време ретуширање било веома важно у фотографском занату.

За време првог светског рата прешао је са војском преко Албаније, а затим отишао у Италију, где је у Фиренци живео радећи свој занат. Убрзо после рата, 1921—22. г. престао је да ради.

На тавану његове куће у Скендербеговој улици стајали су сандуци са његовим негатив-плочама, углавном мотиви из Београда, јер негативе портрета није чувао. Негативи су били лепо сређени, сложени по фасциклама, на чијим је корицама била залепљена фотографија. Они се нажалост нису сачували до наших дана.

Музеј града Београда располаже доста великом збирком фотографија Милана Јовановића, на којима је сачуван лик Београда крајем XIX века, око 1895. г. Према начину како су набављене у овој збирци постоје четири групе фотографија. Највећу групу представља збирка сачувана у виду

албума, где је свака фотографија залепљена на посебан картон стандардне величине. Многе од ових фотографија су сигниране, тј. на самој фотографији, у њеном доњем делу, исписано је у негативу име аутора латиницом: М. или Милан Јовановић, и опис фотографије на француском језику. Ово није спроведено систематски, нити свуда на исти начин, али по стилу и квалитету фотографија и времену када су снимане види се да је цео албум састављен од фотографија Милана Јовановића. Међу фотографијама у албуму има и неколико дупликата.

Другу групу сачињава збирка откупљена од Јовановићевих наследника, међу којима су многе сигниране, а има их доста једнаких са фотографијама из горе поменутог албума. Квалитет фотографија је такође једнак са онима у албуму.

У трећој групи су две фотографије сличне технике, откупљене од једног човека, од којих је једна сигнирана, док се и за другу са сигурношћу може тврдити да је М. Јовановића.

Четврту групу чини збирка фотографија нешто мањег формата од горњих, које су све приближно исте величине. Ове мање фотографије залепљене су на оригиналне картоне са отштампаном фирмом Милана Јовановића.

Изузимајући дупликате и снимке унутрашњости београдских зграда, сачувано је укупно 50 фотографија Милана Јовановића на којима је сачуван лик Београда. Према теми коју обрађују ову збирку можемо по-

делити на 5 група: 1) Тврђава; 2) Панораме; 3) Улице и тргови у центру; 4) Дорћол; 5) Појединачне грађевине.

Тврђава

У овој групи су 3 фотографије.

1) Тврђава посматрана са леве обале Саве близу ушћа. На врху је Пашин конак са фасадом према реци. Десно се оцртава врх Сахат-куле, а лево торањ цркве Ружице. (Ур. 6453; 20,2 × 16,3; сигнирано, око 1895. г.)

2) Тврђава (сл. 19) посматрана са леве обале Саве нешто даље од ушћа, тако да се на Пашином конаку види фасада према платоу Горњег града. Сасвим лево су кровови зграда у Доњем граду. На Сави је чамац. (Ур. 6452; 21,7 × 14,2; није сигн.; око 1895. г.)⁴⁹

3) Капија Евгенија Савојског у Доњем граду. Види се она страна капије која лево и десно од средњег пролаза има између пиластара прозоре са гвозденим решеткама. Изнад врата је лучни тимпанон са флоралним пластичним декорацијама. (Ур. 2092; 21 × 15,6; сигн.; око 1895. г.)

Панораме

У овој групи има 5 фотографија.

4) Панорама Београда посматрана са Калемегдана. У предњем плану је неуређени део Калемегдана који се на десно спушта. Лево је Саборна црква

испред које је стара зграда Богословије. Десно од ње види се Митрополија и хотел „Национал“, а затим кривина Париске улице и део Карађорђевог. Десно у даљини је панорама града и део Саве. (Ур. 517; 14 × 10; сигн.; око 1895. г.)

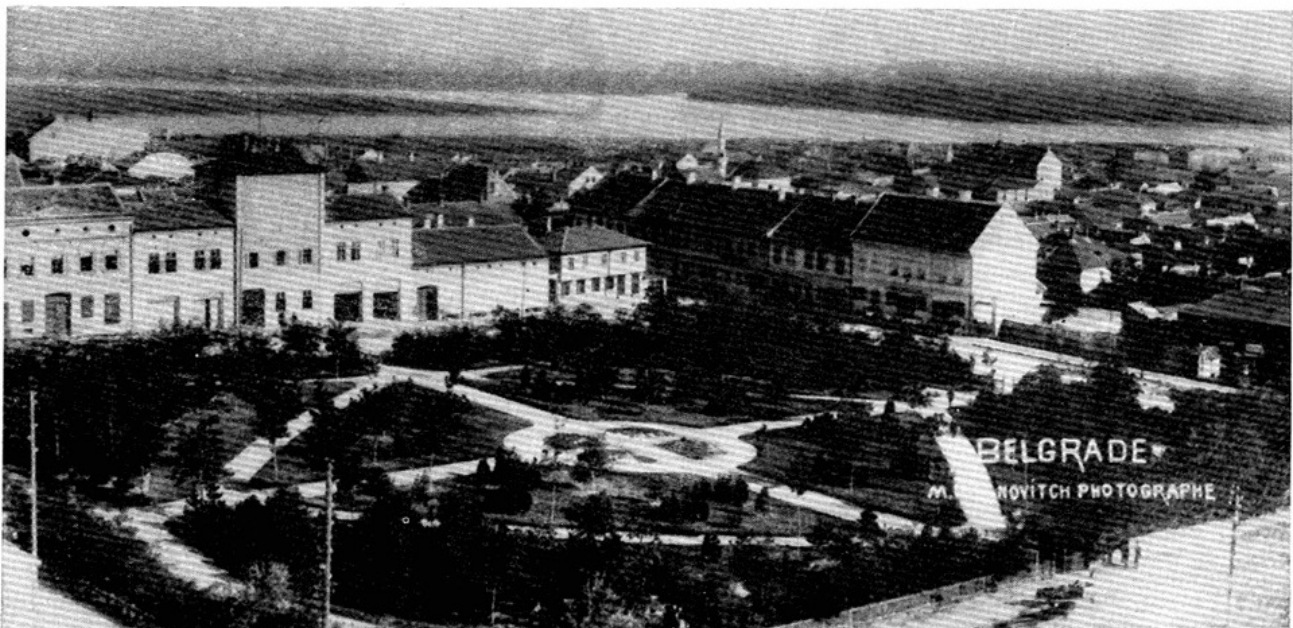
5) Панорама са Бајракли-цамијом посматрана са простора где је данас Мали Калемегдан. У предњем плану је неуређен терен и већи број зграда смештених без неког реда. На најистакнутијем месту је Бајракли-цамија. (Ур. 518; 14,2 × 8,8; сигн.; око 1895. г.)

6) Панорама са Великом пијачом посматрана са Капетан-Мишиног здања. У предњем плану је Велика пијаца са покривеним тезгама међу дрвећем. На пијаци се види спомен-обелиск Александра Обреновића. Иза пијаце је зграда бивше Управе града, лево Шеих-Мустафино тулбе и део парка на Тргу, а у даљини основна школа на углу Душанове и Дубровачке улице. (Ур. 2095; 21,2 × 16; сигн.; 1895-96. г.)

7) Панорама са парком на Студентском тргу (сл. 20) посматрана са Капетан-Мишиног здања. Види се цео парк на левој половини трга са младим дрвећем. У средини парка је кружни травњак, где је 1897. г. постављен споменик Јосипу Панчићу, кога овде нема. Лево и право преко пута парка је низ зграда са приземљем и справом, међу којима је зграда Пожарне чете са два спрата. У даљини се види Дом Св. Саве у Цара Душана улици. (Ур. 2098; 21,2 × 16; сигн.; 1895-96. г.)⁵⁰

Сл. 20. — Панорама Београда са парком на Студентском тргу (М. Јовановић, 7)

Fig. 20. — Vue de Belgrade avec le part de la Place des Etudiants (M. Jovanović, 7)

Сл. 21. — Панорама Београда са тврђавом у даљини (М. Јовановић, 8)

Fig. 21. — Vue générale de Belgrade avec la forteresse au fond (М. Јовановић, 10)

8) Панорама са тврђавом (сл. 21) посматрана са Капетан-Мишиног здања, иста какве имају и Анастас Јовановић и И. В. Громан. Овде су промене на тврђави веће, јер нема џамије Махмуда-султана, а испред тврђаве се види засађен парк. Десно је део Студентског трга на коме се такође осећају промене међу зградама, а овде се види и засађено дрвеће на Тргу. (Ур. 2093; 20,5 × 15,8; сигн.; око 1895. г.)⁵¹

Улице и тргови у центру

У овој групи има 17 фотографија.

9) Студентски трг од Васе Чарапића према Узун-Мирковој улици. Лево се види хотел „Империјал“, а затим Капетан-Мишино здање и низ старих једносратних зграда. У предњем плану је млад парк који је обухватао половину Трга. (Ур. 519; 14 × 10,2; сигн.; око 1895. г.)

10) Улица Васе Чарапића (сл. 22) од улице Лазе Пачуа према Студентском тргу, са старим једносратним зградама неокласичне архитектуре. Више се види лева, непарна страна. У даљини је хотел „Империјал“ и Капетан-Мишино здање. Улицом пролази једна трамвајска пруга. (Ур. 2094; 21 × 16; није синг.; око 1895. г.)⁵²

11) Кнез Михаилова улица (сл. 23) од Обилићевог венца према Змај Јовиној улици, парна страна са стрим зградама различите висине, међу којима је и Месаровићева кућа на бр. 18, саграђена око 1880. г. према пројекту арх. Александра Бугарског. Тротоари су од великих камених плоча, а коловоз од камених призми. Електричне лучне лампе (тип усвојен при увођењу електричног осветљења) постављене су средином коловоза. (Ур. 2096; 21,2 × 16; сигн.; око 1895. г.)⁵³

12) Кнез Михаилова улица од Чика-Љубине улице према Калемегдану, посматрана са улице. Лево је плац где је данас зграда Српске академије наука, а затим Панђелова кућа са приземљем и једним спратом (првобитни изглед). Сасвим десно је кућа Авакумовића такође са једним спратом, а до ње приземна зграда инж. Николе Стаменковића. Даље је хотел „Русија“ са два спрата. У даљини се види кућа Марка Стојановића, данас Академија ликовних уметности. Коловоз је са турском калдрмом, а електрични стубови постављени су средином улице. (Ур. 2106; 21,2 × 16; није сигн.; око 1895. г.)

Сл. 22. — Улица Васе Чарапића (М. Јовановић, 10)

Fig. 22. — Rue Vasa Čarapić (М. Јовановић, 10)

13) Кнез Михаилова улица од Чика-Љубине према Калемегдану посматрана са спрата зграде на углу Чика-Љубине и Кнез Михаилове улице. Види се све исто што и на претходној фотографији. (Ур. 520; 14 × 10,2; сигн.; око 1895. г.)⁵⁴

14) Кнез Михаилова улица од улице Ђуре Јакшића према Теразијама, посматрана са улице. Лево је парна страна од зграде на углу Чика-Љубине и Кнез Михаилове улице. Сасвим десно је део Спасићеве задужбине на бр. 33. (Ур. 6443; 22 × 14,2; сигн.; око 1895. г.)

15) Кнез Михаилова улица од улице Ђуре Јакшића према Теразијама, посматрана са спрата хотела „Русија“. Сасвим десно се види празан плац где је данас зграда Српске академије наука, а до ње преко улице Спасићева задужбина, која зазима највећи део фотографије. Лево је стара зграда са приземљем и спратом на углу Кнез Михаилове и Чика-Љубине улице. (Ур. 6444; 21,4 × 13,8; синг.; око 1895. г.)⁵⁵

16) Улица 7 јула (сл. 24), непарна страна од Грачаничке према Кнез Михаиловој улици. Прве две зграде лево постоје и данас. Овде се види низ тада нових зграда у неокласичним стиливима, са једним или два спрата, где су у приземљу трговине, а на спратовима станови. (Ур. 2104; 20,5 × 15,3; није сигн.; око 1895. г.)

17) Трг Републике (сл. 25). Десно се види део споменика кнезу Михаилу и приземна зграда на месту палате „Риунионе“. Лево је низ старих спратних зграда према Тргу, које су изгореле у другом светском рату, а на чијем је месту данас Дом

Сл. 23. — Кнез Михаилова улица (М. Јовановић, 11)

Fig. 23. Rue Prince Michel (М. Јовановић, 11)

штампе. Међу њима је зграда са куполом на углу Кнез Михаилове улице, у којој се налазила трговина „Тога“. (Ур. 2101; 21 × 16; није сигн.; око 1895. г.)⁵⁶

18) Француска улица од Браће Југовића према Симиној улици, На углу Браће Југовића улице види се приземна кућа Хаџи-Томе Лопула, са доста богатим неокласичним декорацијама. Десно је кућа Милана Пироћанца у којој је данас Клуб књижевника. Зграда је у стилу барока са балконом на средини. (Ур. 6379; 21,5 × 15; сигн.; око 1895. г.)

19) Македонска улица од Трга Републике према Лоле Рибара улици. Лево је кућа Илије Коларца у којој се налазила Пивница и Пошта. Зграда је са приземљем и спратом у неокласичном стилу. На десној страни је низ приземних и спратних зграда којих већином данас нема. На средини улице поплочане турском калдрмом налази се лучна лампа за електрично осветљење. (Ур. 2081; 21,2 × 15,8; сигн.; око 1895. г.)⁵⁷

20) Коларчева улица од Теразија према Тргу Републике. Лево је стара кафана „Албанија“ и до ње на парној страни улице низ једносратних зграда, у неокласичном стилу, од којих се ниједна до данас није сачувала. Десно је низ зграда неједнаке висине и неуједначене архитектуре. Међу њима највећа је Кузмановићева кућа, која је 1966. г. као најмања и најстарија у блоку срушена. У даљини се види кућа Илије Коларца. (Ур. 2087; 21 × 16; сигн.; око 1895. г.)⁵⁸

21) Теразије од стране Маршала Тита улице према Кнез Михаиловој. Лево је низ старих зграда од бр. 14 према бр. 2. Десно се види дрворед и фијакерска стани-

ца. На средини је кафана „Албанија“ на углу Кнез Михаилове и Коларчеве улице. У предњем плану је травњак са младим дрвећем ограђен ниском оградом. (Ур. 6439; $21,8 \times 14,3$; сигн.; око 1895. г.)⁵⁹

22) Теразије и Теразијска чесма. У предњем плану је чесма међу дрвећем кроз чије се гране види хотел „Балкан“ и столови на улици пред кафаном. Чесма је ту подигнута 1860. г., а пренета у Топчидер 1911. г. Лево се види запрега крава и кола са буретом, које се помоћу нарочите направе пуни водом са чесме. (Ур. 2084; $16 \times 20,6$; није сигн.; око 1895. г.)

23) Маршала Тита улица од Улице Кнеза Милоша према Улици Генерала Жданова. Лево су старе зграде на непарној страни улице у неокласичној архитектури. У даљини је кућа Јована Ристића са куполом. Сасвим далеко преко Трга Димитрија Туцовића види се црква Св. Саве. На левом тротоару је млад дрворед. (Ур. 2090; $20,2 \times 15,7$; сигн.; око 1895. г.)⁶⁰

24) Маршала Тита улица са дуплом трамвајском пругом, стубом са ознаком трамвајске станице и трамвајем у даљини који вуку коњи. Ово је део од Улице Кнеза Милоша према Теразијама. На десној страни преко дрвећа види се купола бившег Старог двора. Већина кућа на слици је приземна. (Ур. 2103; 21×16 ; сигн.; око 1895. г.)

25) Маршала Тита улица (сл. 26) од Улице Генерала Жданова према Кнеза Милоша улици. Десно је део куће Јована Ристића. У даљини се види Стари двор, а лево тек постављен стуб са лучном лампом за електрично осветљење, око кога је још гомила земље. (Ур. 2099; 21×16 ; сигн.; око 1895. г.)

Дорћол

У овој групи има 9 фотографија.

26) Цара Душана улица од Тадеуша Кошћушког према Улици 7. јула. Сасвим лево, на непарној страни, виде се ниске кућице постављене косо према правцу улице, што значи да у томе делу Душанова улица још није била регулисана. Остали делови улице на слици су регулисани. На левој страни у даљини види се Дом Св. Саве. Улица је широка, некалдрмисана, са тек засађеним дрворедом и трамвајем лево у даљини. (Ур. 6365; $21,3 \times 15,8$; није сигн.; око 1895 г.)⁶¹

27) Јеврејска улица од Солунске према Високог Стевана улици. Види се пар-

на страна на којој су старе приземне зграде са сиромашном декорацијом фасада и две једносратне куће у даљини, српско-балканске архитектуре, са препуштеним спратовима и еркерима. Ниједна од зграда на фотографији данас више не постоји. Улица је калдрмисана турском калдрмом. (Ур. 2195; $20,3 \times 15,7$; сигн.; око 1895. г.)⁶²

28) Улица у Јеврејској четврти, како стоји исписано на самој фотографији. Улица је са неуједначеном архитектуром приземних и једносратних зграда. Заступљен је српско-балкански и неокласични стил. Зграде су непознате. (Ур. 2200; 21×16 ; сигн.; око 1895. г.)

29) Улица у Јеврејској четврти, Овде на фотографији то није назначено, али је назначено на разгледници рађеној према истом негативу.⁶³ У улици која се на десно спушта и ломи под углом налази се низ старих приземних кућица. Лево је пекарска радња са ћепенком. Улица је калдрмисана турском калдрмом. (Ур. 6440; $22,2 \times 14,5$; није сигн.; око 1895. г.)

30) Улица у Јеврејској четврти (сл. 27), како је исписано на самој фотографији. На средини је приземна зграда која на једном делу има спрат. У кући су две радње са ћепенцима, од којих је једна пекара. На вратима је пекар, а пред кућом група деце. (Ур. 2202; $20,7 \times 15,5$; сигн.; око 1895. г.)

31) Ћорсокак у Јеврејској четврти, како је исписано на самој фотографији. У дну се види неомалтерисани зид и капија, десно две ниске кућице између којих је зид такође са капијом, а лево једна кућица. Улица нема калдрме. (Ур. 6448; $21,5 \times 14,8$; сигн.; око 1895. г.)

Сл. 24. — Улица 7. јула (М. Јовановић, 16)

Fig. 24. — Rue du 7. juillet (M. Jovanović, 16)

Сл. 25. — Трг Републике (М. Јовановић, 17)

Fig. 25. — Place de la République (М. Јовановић, 17)

32) Неизграђени део Дорћола са понеком приземном зградом у делу испод улице Цара Душана. У даљини се види Бајракли-цамија. (Ур. 2204; 20,2 × 16; сигн.; око 1895. г.)

33) Неизграђени део Дорћола (сл. 28), са раштрканим приземним зградама, неуређеним двориштима и неомалтерисаним зидом у предњем плану. (Ур. 2194; 20,6 × 16; није сигн.; око 1895. г.)

34) Неизграђени део Дорћола. Неуређено двориште са старим оронулим зградама околу, од којих једна има дрвени трем на спрату. (Ур. 2197; 21,2 × 16; није сигн.; око 1895. г.)

Сл. 26. — Маршала Тита улица (М. Јовановић, 25)

Fig. 26. — Rue Maréchal Tito (М. Јовановић, 25)

Појединачне грађевине

У овој групи има 16 фотографија.

35) Народно позориште на Тргу Републике, првобитни изглед зграде грађене по типу Миланске скале, у стилу италијанске ренесансе. Подигнута је 1869. г., по пројекту арх. Александра Бугарског. Виде се фасаде према Француској улици и према Тргу, где је главни улаз са тремом на четири стуба. Лево је део приземне зграде на углу Васине и Доситејеве улице која и данас постоји, а десно приземна зграда са апотеком, срушена у другом светском рату. Трг је поплочан турском калдрмом. (Ур. 2083; 21 × 16; сигн.; око 1895. г.)⁶⁴

36) Народно позориште на Тргу Републике (сл. 29) снимљено из нешто веће даљине него претходна фотографија. Десно се виде зграде у Француској улици, а лево дрворед и део приземне зграде са кафаном „Дарданели“, на месту данашњег Народног музеја. У предњем плану лево је Кнежев споменик, откривен 1882. г., рад талијанског вајара Енрика Пациа. Испред споменика је фијакерска станица. (Ур. 6434; 21,5 × 15,8; сигн.; око 1895. г.)⁶⁵

37) Дом Св. Саве у улици Цара Душана бр. 13. Саграђен је 1890. г., по пројекту арх. Јована Илкића. Зграда има приземље и два спрата, са карактеристичним шиљатим кубетом на средини изнад улаза. Стил је еклектичан, са класичним и византијским декоративним елементима. Дограђена и са измењеном фасадом постоји и да-

нас. Пред зградом стоји трамвај на електрични погон. Улица има турску калдрму и млад дрворед. (Ур. 2082; 21 × 15,8; није сигн.; око 1895. г.)

38) Аустроугарско посланство, како је исписано на самој фотографији. Налазило се у улици Светозара Марковића (?), а има приземље и спрат са неокласичним декоративним елементима. (Ур. 2196; 21 × 16; сигн.; око 1895. г.)

39) Хотел „Српска круна“ и кућа Марка Стојановића у Кнез Михаиловој улици код Калемегдана, посматрани са низбрдице Париске улице. Лево је хотел са натписом на фасади према Кнез Михаиловој улици: Гостионица код Српске круне. У кући Марка Стојановића данас је Академија ликовних уметности. Виде се фасаде према Париској улици и дворишту, као и ограда око баште. (Ур. 6380; 22,3 × 14; сигн.; око 1895. г.)⁶⁶

40) Кућа Илије Коларца на углу Трга Републике и Македонске улице, саграђена око 1860. г., срушена у другом светском рату. Зграда има приземље и спрат са класичним декоративним елементима и два балкона. Испод крова је натпис: Илија М. Коларац Српству. Овде се налазила Прва београдска пивница и Главна пошта. (Ур. 2105; 20,4 × 16; сигн.; око 1895. г.)⁶⁷

41) Железничка станица (сл. 30) на Тргу Братства и Јединства, саграђена 1884. г. према пројекту бечког архитекте фон Флатиха.⁶⁸ Зграда је и данас у употреби. Архитектура је еклектична. Види се излазна фасада према Карађорђевој улици.

Сл. 27. — Улица у Јеврејској четврти (М. Јовановић, 30)

Fig. 27. — Rue du Quartier juif (М. Jovanović, 30)

Сл. 28. — Неизграђени део Дорћола (М. Јовановић, 33)

Fig. 28. — Partie non-construite de Dorćol (М. Jovanović, 33)

Улица пред зградом је неуређена. (Ур. 2085; 21 × 16; није сигн.; око 1895. г.)⁶⁹

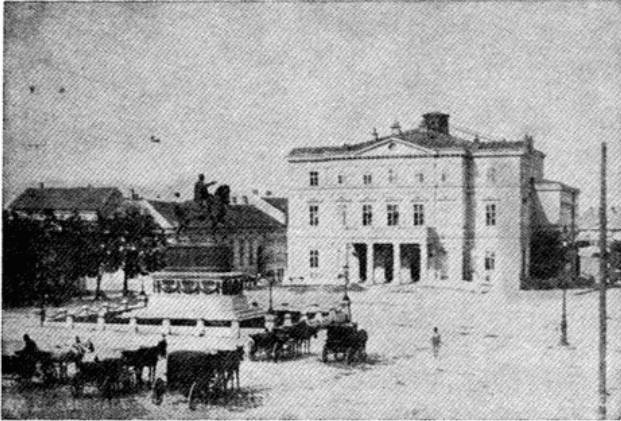
42) Железничка станица снимљена из нешто веће даљине него претходна фотографија, тако да се поред излазне фасаде види и фасада према перонима и сами перони. Улица пред зградом је неуређена и раскопана, са фењерима и стубовима за електрично осветљење. (Ур. 2086; 20,7 × 15,3; није сигн.; око 1895. г.)

43) Кланица у улици 29 новембра бр. 115, грађена од 1895. до 1898. г. према пројекту арх. Данила Владисављевића и инж. Милоша Савчића. Види се комплекс Кланице са новим грађевинама у еклектичној архитектури. У предњем плану је зграда са приземљем и спратом светлих зидова, док су јој од видљиве опеке изграђене шамбране око прозора, хоризонтални венци и пиластри који се пружају целом висином зграде. Сличну архитектуру има и једна мања зграда лево. (Ур. 2088; 21,3 × 16; није сигн.; 1898. г.)

44) Стари конак и Стари двор снимљени из баште према Булевару Револуције. Лево је Стари конак, срушен 1903. г., а десно Стари двор, у коме је данас Скупштина града Београда. Обе фасаде виде се делимично. Десно у даљини су зграде у улици Др Драгослава Јовановића. (Ур. 6438; 21,4 × 15,3; није сигн.; око 1895. г.)

45) Дворска башта и парк. Виде се травњаци, руже и старо дрвеће са густим крошњама. Испод дрвећа у даљини је зграда страже. На клупи седе људи у униформама. На истој оваквој отшампаној фотографији стоји легенда: Стража у дво-

Сл. 29. — Народно позориште на Тргу Републике (М. Јовановић, 36)

Fig. 29. — Théâtre National, place de la République (М. Јовановић, 36)

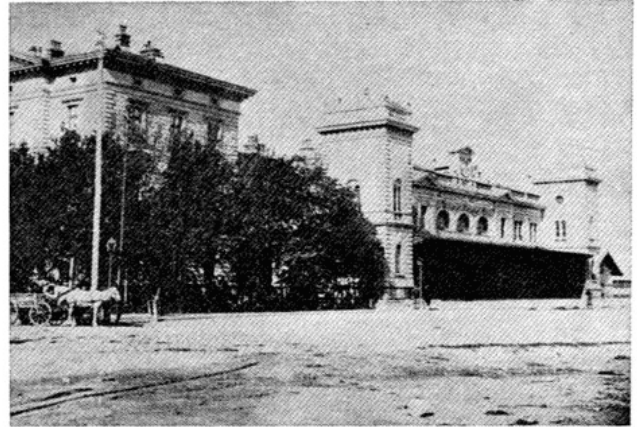
ришту Краљевог двора, по фотографији двор. фотогр. М. Јовановића. (Ур. 2192; 21 × 16; није сигн.; око 1895. г.)

46) Задужбина Николе Спасића у Кнез Михаиловој улици бр. 33, саграђена 1889. г. према пројекту арх. Константина Јовановића као једна од првих колективних стамбених зграда у Београду. Сачувана је до наших дана, а подигнута је у академском неокласичном стилу. Лево се види Кнез Михаилова улица према Теразијама. (Ур. 521; 14 × 8,8; сигн.; око 1895. г.)

47) Кућа Јована Ристића на углу Улице Маршала Тита и Генерала Ждадова, саграђена 1891. г. према пројекту арх. Јована Илкића. Зграда има приземље и спрат, а на углу куполу и балкон. Архитектура је неокласична. Све остале зграде на фотографији су приземне. (Ур. 2100; 21,3 × 15,8; није сигн.; око 1895. г.)

48) Саборна црква на углу Улица 7 јула и Кнеза Симе Марковића, грађена од 1837. до 1839. г. у неокласичном стилу. Види се фасада према улици 7 јула и цео торањ. У предњем плану је ограда око црквене порте и младо дрвеће у порти. Лево се види део Митрополије. (Ур. 6442; 14,3 × 21,8; није сигн.; око 1895. г.)

49) Стара синагога у Јеврејској улици посматрана са угла Јеврејске и Високог Стевана улице. Саграђена је у XVII веку, а обновљена 1819. г. Види се краћа страна полукружне основе и дужа страна према Јеврејској улици. Архитектура је еклектична. Над прозорима су луци, а над вратима тимпанон. На ужој страни је један округао прозор. (Ур. 2201; 21,1 × 15,8; није сигн.; око 1895. г.)⁷⁰

Сл. 30. — Железничка станица на Тргу Братства и Јединства (М. Јовановић, 41)

Fig. 30. — Gare de chemin de fer, place de la Fraternité et de l'Unité (М. Јовановић, 41)

50) Бајракли-џамија у Господар Јевремовој улици бр. 11. Саграђена је после 1690. г., а сачувана до данас као једина џамија у Београду. Око џамије су старе приземне зграде, а у улици дрвени стубови за електрично осветљење. (Ур. 2089; 21 × 15,8; сигн.; око 1895. г.)⁷¹

Фотографије Милана Јовановића пружају нове податке о Београду XIX века. Највећи значај имају фотографије Дорћола, јер га на овим фотографијама први пут видимо, вероватно захваљујући чињеници што је Јовановић становао у овоме крају. На његовим као и на Громановим фотографијама има врло мало снимака тврђаве, јер она после одласка Турака није била више интересантна. Код Милана Јовановића значајно је и то што је оставио много више од прве двојице фотографа опште изгледе појединих београдских улица, како оних у староме делу града, тако и нових које су се тек изграђивале. Што се тиче појединачних грађевина Јовановић је углавном снимао нове, саграђене у XIX веку, јер су оне из турског времена већ у великој мери биле нестале до пред крај XIX века.

* * *

Овде смо имали прилике да прикажемо три најзначајније и највеће групе фотографија из XIX века. О осталим фотографијама из XIX века желели бисмо да говоримо у другоме раду, где би биле обухваћене фотографије непознатих аутора, разгледнице чији аутори такође нису познати и неколико фотографија чији су аутори познати.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Д. Ђурић-Замоло, *Неки проблеми проучавања урбанистичког развоја града у градским музејима с посебним освртом на овај проблем града Београда*, Музеји 18, 1965, 78—87.
- ² *Енциклопедија ликовних уметности II*, Загреб (Лексикографски завод) 1962, Фотографија.
- ³ *La photographie des origines au début du XXe siècle*, Genève 1961.
- ⁴ Ј. Зидар, *Луј Дагер*, Београд (Техничка књига) 1950.
- ⁵ Н. Грчевић, *Сто година фотографије у Хрватској (1840—1940)*, Каталог изложбе Музеја за умјетност и обрт, Загреб 1966.
- ⁶ Политика, 19. II 1967, Да ли знате?
- ⁷ П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића*, Београд (Народна књига), 1962, 28 (Скраћено: Васић).
- ⁸ Б. Нушић, *Из полупрошлости*, Сабрана дела XXII, Београд (Геца Кон), 1935, 204—205.
- ⁹ Србске новине бр. 26 од 2. III 1867, 2.
- ¹⁰ Ibid, бр. 29 од 9. III 1867.
- ¹¹ Васић; *Енциклопедија Југославије IV*, Загреб (Лексикографски завод) 1960, 534; *Енциклопедија ликовних уметности III*, Загреб (Лексикографски завод) 1964, 92.
- ¹² Љ. Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, Годишњак Музеја града Београда III, 1956, 385—415.
- ¹³ Уцртано у Турски план из 1863. г. (Г. Елезовић и П. Поповић, *Два турска плана Београда*, БОН, 1—3, 1937, 65).
- ¹⁴ На крају описа сваке фотографије у загради су дати следећи подаци: инвентарски број Музеја града Београда, димензије у сантиметрима и година када је снимљена. Ознака за напомену на крају описа сваке фотографије означава литературу у којој је фотографија објављена. — Ова фотографија је објављена у: Д. Медаковић, *Београд у прошлости*, Београд (Завод за издавање уџбеника СРС), 1963, 33 (скраћено: Медаковић); Д. Ђурић-Замоло, *Београд са старих фотографија*, Београд (Туристичка штампа) 1968, 18 (скраћено: Д. Ђурић I).
- ¹⁵ Д. Ђурић-Замоло, *Београд са старих фотографија*, каталог истоимене изложбе, Београд, Музеј града Београда, 1967, сл. 5 (скраћено: Д. Ђурић II); Д. Ђурић I, 18.
- ¹⁶ Medaković, 31.
- ¹⁷ Љ. Никић, *Прилози историји београдских џамија*, Годишњак града Београда VII, 1960, 146 (скраћено: Никић I); М. Пауновић, *Београд — вечити град*, Београд (Н. У. „Светозар Марковић“), 1967, 147 (скраћено: Пауновић).
- ¹⁸ Р. Веселиновић, *Грађа за историју Београда 1806—1867*, Београд (Музеј града Београда) 1965, 382—383 (скраћено: Веселиновић I); Пауновић, 151.
- ¹⁹ Веселиновић I, 382—3.
- ²⁰ Љ. Никић, *Џамије у Београду*, Годишњак града Београда V, 1958, 172 (скраћено: Никић II); Д. Ђурић I, 12; Пауновић, 491.
- ²¹ Д. Ђурић-Замоло, *Први урбанистички план* (Седам хиљада година Београда), Борба, 3. XII 1965; Д. Ђурић-Замоло, *Први урбанистички план Београда*, Комуна бр. 7, 1966, 37 (скраћено: Д. Ђурић III); Д. Ђурић-Замоло, „... То џиновско младунче већ се покреће...“, Политика, 13. VIII 1967; Пауновић, 484.
- ²² Д. Ђурић-Замоло, *Визија широких булевара*, Борба, 12. VII 1967; Д. Ђурић I, 12; Н. Андрић, Р. Антић, Р. Веселиновић, Д. Ђурић-Замоло, *Београд у XIX веку*, каталог истоимене изложбе, Београд (Музеј града Београда) 1967, 43 (скраћено: Београд у XIX в.); Пауновић, 495.
- ²³ Никић II, 185; Пауновић, 447.
- ²⁴ Д. Ђурић I, 25.
- ²⁵ Д. Ђурић I, 70; Д. Ђурић-Замоло, *Стогодишњица прве Техничарске дружине у Србији*, Техника, (Савез ИТЈ), бр. 6, 1968, 918; Д. Ђурић II, насловна страна.
- ²⁶ Д. Ђурић I, 64.
- ²⁷ М. Кићовић, *Постанак Народне библиотеке у Београду*, Годишњак Музеја града Београда II, 1955, 209; С. Шумаревић, *Страх од женске лепоте*, Из старог Београда, Политика, 25. II 1962; Р. Веселиновић, *Београд 1806—1862—1867*, каталог изложбе, Београд (Музеј града Београда) 1962, 37 (скраћено: Веселиновић II).
- ²⁸ Данас се отвара изложба фотографа аматера, Политика, 5. IX 1929, 7 (скраћено: Политика 1929)
- ²⁹ Дат је данашњи назив трга, што је усвојено и за улице у целоме раду.
- ³⁰ Б. Несторовић, *Капетан-Мишино здање*, Годишњак града Београда IX—X, 1962—63, 83 (скраћено: Несторовић); Пауновић, 637.
- ³¹ Д. Ђурић I, 13; Ђ. Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд (СКЗ) 1958, 160—1 (скраћено: Бродано).
- ³² *Београд у XIX в.*, 113; Пауновић, 334.
- ³³ Бродано, 160—1; Пауновић, 966.
- ³⁴ Веселиновић II, 35; Пауновић, 999.

³⁵ Н. Раносовић, *Намештај у конаку кнегиње Љубице*, Годишњак града Београда VII, 1960, 173; Д. Ђурић I, 54; *Београд у XIX в.*, 25; Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Београд (СКЗ) 1901, 28.

³⁶ Бродано, 256-7.

³⁷ И. Здравковић, *Кућа Стојана Симића — Симићево здање*, Годишњак Музеја града Београда I, 1954, 206 (скраћено: Здравковић); Д. Ђурић I, 56.

³⁸ Здравковић, 207.

³⁹ Политика 1929; Несторовић, 85; Пауновић, 593.

⁴⁰ Бродано, 256-7; Д. Ђурић I, 54; Д. Ђурић-Замоло, *Стогодишњица изласка Турака из београдске тврђаве*, Комуна, бр. 3, 1967, 35.

⁴¹ Д. Јовановић, *Оснивање и развој Београда, Београд — Генерални урбанистички план*, Београд, ИОНО Београда, 1951, 39 (скраћено: Д. Јовановић); Бродано, 160-1; М. Јовановић, *Снабдевање Београда водом до изградње модерног водовода 1892. г.*, Годишњак града Београда V, 1958, 242 (скраћено: М. Јовановић); Медаковић, 36; Д. Ђурић I, 32; Пауновић, 604.

⁴² Бродано, 160-1; М. Јовановић, 243; Д. Ђурић II, сл. 2; Пауновић, 370.

⁴³ Пауновић, 753.

⁴⁴ Бродано, 256-7.

⁴⁵ *Прва изложба фотоаматера у Београду*, Политика, 7. IX 1929, 6; Д. Јовановић, 38; З. Симић-Миловановић, *Београд кроз музејски материјал*, Годишњак музеја града Београда I, 1954, 30 (скраћено: З. Симић); Д. Ђурић I, 24; Пауновић, 382.

⁴⁶ Бродано, 160-1.

⁴⁷ В. Стојановић, *Најстарије болнице у Београду*, Годишњак града Београда VII, 1960, 190.

⁴⁸ Соја Јовановић, позоришни и филмски редитељ, унука Милана Јовановића, пружила ми је занимљиве и драгоцене податке о жи-

воту и раду Јовановићевом, који заслужују да буду сачувани.

⁴⁹ Д. Ђурић I, 18.

⁵⁰ Д. Ђурић III, 37; Д. Ђурић I, 30.

⁵¹ Д. Ђурић I, 12—13.

⁵² О. Минић, *Језгро Београда*, Годишњак града Београда VII, 1960, 445 (скраћено: Минић); Медаковић, 37; Д. Ђурић I, 40; Пауновић, 606.

⁵³ Д. Ђурић, I, 44.

⁵⁴ Пауновић, 689.

⁵⁵ Д. Ђурић I, 58.

⁵⁶ Д. Ђурић I, 34.

⁵⁷ Д. Ђурић I, 102.

⁵⁸ Минић, 448; — Пуновић, 696.

⁵⁹ З. Симић, 31; Медаковић, 42; Пауновић, 540.

⁶⁰ Пауновић, 380.

⁶¹ Д. Ђурић I, 41.

⁶² Д. Ђурић-Замоло, *Стара Јеврејска четврт и Јеврејска улица у Београду*, Јеврејски алманах, 1965-67, 64 (скраћено: Д. Ђурић IV); Д. Ђурић I, 40; Пауновић, 375.

⁶³ Музеј града Београда, Ур. 1670.

⁶⁴ Д. Јовановић, 39; Б. Несторовић, *Развој архитектуре Београда*, Годишњак Музеја града Београда I, 1954, 167; Б. Несторовић, *Народно позориште у Београду*, Годишњак Музеја града Београда III, 311; Д. Ђурић I, 73; Д. Ђурић II, сл. 5.

⁶⁵ Д. Ђурић I, 35; С. Шумаревић, *Свакоме на глас, а Станку на част, Из старог Београда*, Политика, 20. VIII 1967.

⁶⁶ Д. Ђурић I, 92.

⁶⁷ Бродано, 160—1.

⁶⁸ Ф. Каниц, *Краљевина Србија и српски народ*, Београд у XIX веку, Библиотека града Београда, 1967, 274.

⁶⁹ Д. Ђурић I, 57.

⁷⁰ Д. Ђурић IV, 73.

⁷¹ Д. Јовановић, 38.

L'IMAGE DE BEOGRAD AU XIXe SIECLE SUR LES PHOTOGRAPHIES DE A. JOVANOVIĆ, I. GROMAN ET M. JOVANOVIĆ

Arh. Divna Đurić - Zamolo

L'article souligne d'abord l'importance de la photographie en tant que document sur l'aspect d'une ville dans le passé, puis trace un court historique de l'art photographique. L'histoire de la photographie en Serbie est donnée avec plus de

détails, à commencer par le photographe Anastas Jovanović qui a importé une caméra dès 1846. A. Jovanović a été le premier photographe sorti dans les rues de Beograd et il a laissé les premiers documents photographiques sur la ville.

Beograd en 1865-70 d'après les photos d'Anastas Jovanović.

Une courte biographie d'A. Jovanović est suivie des preuves confirmant que l'auteur des 24 photographies, dont dispose le Musée de la ville de Belgrade, est A. Jovanović. Selon leurs thèmes ces photographies peuvent être réparties en 4 groupes: 1) Motifs de la forteresse; 2) Vues générales; 3) Immeubles ou groupes d'immeubles; 4) Environs de Belgrade. Une courte description accompagne chacune des photographies, avec le n° d'inventaire, ses dimensions, année d'enregistrement et information sur sa publication. Cet aperçu permet de voir que Beograd des années 1865—1870 est bien conservé dans certaines de ses parties de sorte que sa reconstruction serait possible. Ceci vaut surtout pour la forteresse, le quartier de Sava situé entre les rues Dj. Jakšić, Topličin venac, Kosančićev venac et rue Pariska, ainsi que pour le quartier de Danube descendant de Studentski trg vers le Danube. Il faut souligner l'importance d'une photo de la périphérie de Belgrade et il est vraiment dommage qu'ils n'y ait pas davantage de photos individuelles d'immeubles.

Beograd de 1876 sur les photos de I. V. Groman

I. V. Groman a été le reporter de guerre russe, venu à Belgrade durant la guerre serbo-turque. Nous n'avons pas pour le moment d'autres informations sur lui. Groman a enregistré l'aspect de Beograd en 1876 sur 51 photos dont l'authenticité s'appuie sur plusieurs preuves. Toutes les photos de Groman peuvent donc être réparties en 5 groupes: 1) Vues générales; 2) Immeubles individuels; 3) Détails divers; 4) Hôpitaux provisoires; 5) Environs de Bel-

grade. Ici également chacune des photos est accompagnée de la description et de toutes les informations, comme celles du groupe précédent. Il faut faire remarquer que cette collection a moins de vues générales et moins de motifs de la forteresse que la précédente, mais elle comporte, par contre, beaucoup plus de photographies des parties hors de l'enceinte («du fossé») — qui d'ailleurs n'existait plus — ainsi que des photos de nouveaux immeubles, construits dans la ville à peine libérée de la présence des Turcs dans la forteresse.

Beograd vers 1895 sur les photos de Milan Jovanović

Cet article donne des informations biographiques inédites sur ce photographe serbe célèbre, frère du peintre Paja Jovanović, qui l'a aidé dans la réalisation de son oeuvre. Jovanović a laissé une cinquantaine de photos identifiées jusqu'à présent, enregistrant l'aspect de Belgrade à la fin du XIXe siècle. Nombreuses des photographies de Jovanović sont signées. Cette collection peut être répartie en cinq groupes selon les thèmes, à savoir: 1) Forteresse; 2) Vues générales; 3) Places et rues du centre; 4) Quartier de Dorćol; 5) Immeubles individuels. Chacune des photographies est accompagnée de la description et de toutes les informations comme celles des groupes précédents. En analysant les thèmes des photos de Jovanović nous arrivons à la conclusion qu'il y a peu de vues générales ou celles de la forteresse et que l'accent est mis sur l'aspect général des rues et des immeubles. Les plus intéressantes sont celles de Dorćol, car elles nous présentent ce quartier pour la première fois.